

Ilegalno djelovanje KPJ i list Proleter

Jančec, Patrik

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:717340>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-20**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
Filozofski fakultet

Patrik Jančec

Ilegalno djelovanje KPJ i list Proleter

Diplomski rad

Pula, 2022.

Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Filozofski fakultet

Patrik Jančec

Ilegalno djelovanje KPJ i list Proleter

Diplomski rad

JMBAG: 0303065917

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: izv. prof. dr. sc. Igor Duda

Pula, rujan 2022.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Patrik Jančec, kandidat za magistra povijesti, ovime izjavljujem da je ovaj diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

U Puli, 13. rujna 2022.

Student

IZJAVA o korištenju autorskog djela

Ja, Patrik Jančec, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom Ilegalno djelovanje KPJ i list Proleter koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjeloviti tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu diplomskih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu s Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 13. rujna 2022.

Potpis

Sadržaj

Uvod	5
1. Političke prilike u jugoslavenskoj kraljevini	8
2. Socijalizam na području buduće Kraljevine SHS do 1918. godine	13
3. Komunistička partija Jugoslavije do Obznane	17
4. Proleter kao glasilo i povijesni izvor	22
5. Frakcijske borbe do 1934. godine	26
6. Frakcijske borbe i preporod KPJ nakon 1934. godine	34
7. Komunisti i sindikati	43
8. Izgradnja komunista	48
9. Bijeli teror	51
10. Donacije, međunarodne vijesti i novosti o komunističkim partijama	58
11. Fašizam i Španjolski građanski rat	65
Zaključak	71
Izvori i literatura	74
Sažetak	79
Abstract	80

Uvod

„Nije teško biti revolucionar onda kad je revolucija već buknila i rasplamtjela se, kada se revoluciji pridružuju svi i svatko iz prostog zanosa, iz mode, ponekad čak iz karijerističkih pobuda. Oslobođenje od takvih nazovirevolucionara stoji proletarijat kasnije, poslije njegove pobjede, najtežih napora, muke, može se reći krvave. Kudikamo je teže -i kudikamo je dragocjenije- umjeti biti revolucionar kad još nema uslova za neposrednu, otvorenu, stvarno masovnu, stvarno revolucionarnu borbu, umjeti zastupati interese revolucije(propagandistički, agitaciono, organizaciono) u nerevolucionarnim institucijama, a često i direktno reakcionarnim, u nerevolucionarnoj situaciji, među masom koja ne može odmah shvatiti potrebu revolucionarnog metoda akcije.“¹

Ideje su ono što pokreće svijet. No ideja je prije svega subjektivna misao pojedinca koja u teškim vremenima prelazi u ideologiju. Jedan od pojedinaca koji je imao značajne ideje bio je upravo Karl Marx, čije su ideje i misli neiscrpni izvor za one koje se nalaze u teškim vremenima u nepoželjnom položaju nadajući se budućim društvenim promjenama. Korjenita promjena dogodila se upravo pri završetku Prvog svjetskog rata u Ruskom Carstvu. Oktobarskom revolucijom izmijenjen je dotadašnji poredak koji je izmijenio povijesni tijek i stvorio socijalističku državu s vladajućom komunističkom ideologijom. Ideali i ideje te revolucije zahvatili su tijekom dvadesetoga stoljeća i hrvatske i jugoslavenske prostore te potaknuli revoluciju koja bi oblikovala idealno društvo.

Svrha ovog diplomskog rada jest pregledom relevantne znanstvene literature dobiti detaljan uvid u međuratno društveno ustrojstvo jugoslavenskih prostora i umova koji su promicali komunističke ideje i borili se za njihovo ostvarenje. Promidžba i borba jugoslavenskih predvodnika ove ideologije ima jednu kratkotrajnu legalnu i jednu dugotrajnu ilegalnu fazu političke borbe u međuratnom razdoblju. Specifični ciljevi ovog diplomskog rada su istražiti razvoj u legalnoj i ilegalnoj fazi djelovanja Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Nadalje, bitno je naglasiti kako su teorijski i istraživački dio rada međusobno isprepleteni u poglavljima koja kronološki i tematski stvaraju jasnu sliku razvoja KPJ.

¹ Lenin, I. V., *Dječja bolest ljevičarstva u komunizmu*, 190.

Polazeći od postavljenih ciljeva diplomskog rada u nastavku su formulirana istraživačka pitanja za koje je potrebno pronaći odgovore provodeći ovo istraživanje: (1) Kako je ideja komunizma došla do jugoslavenskih prostora?; (2) Što je sve utjecalo na političku zabranu djelovanja KPJ?; (3) Kakav je razvoj KPJ od njezine zabrane sve do 1941. godine?; (4) Što je utjecalo na sam razvoj KPJ?; (5) Kakvo je značenje lista *Proleter* za KPJ?; (6) Kakav stav je promovirao *Proleter*?; (7) Kako je *Proleter* gledao na promjene koje su se događale u međuratnom razdoblju?

U cilju dobivanja odgovora na prethodno postavljena pitanja, korištena je analiza sadržaja relevantne znanstvene literature, koja je kasnije kritički sintetizirana budući da je velika većina korištene literature upravo iz razdoblja socijalističke Jugoslavije. Polazeći od toga, korištena literatura zasigurno je bila podložna tadašnjoj vladajućoj komunističkoj ideologiji. Ključni autori u konstrukciji najvažnijih poglavlja su Janko Pleterski, Danilo Kecić, Miroljub Vasić, Pero Damjanović, Favijan Trgo, Pero Morača, Branko Petranović, Dušan Bilandžić, Stanislav Stojanović, Ivo Banac, Stefan Gužvica, Bosiljka Janjatović, dok ostatak manje korištene literature donosi nove informacije, opovrgava ili drugačije interpretira ranije napisano. Razina istraženosti KPJ je osrednja, iako kao glavna tematika Titove Jugoslavije čini jednu od najčešće istraživanih tema tog razdoblja s velikim naglaskom na sam kraj 1930-ih i početak Drugog svjetskog rata kada je uloga KPJ postala najvažnija kao simbol otpora fašizmu. Sam postanak i ilegalan rad KPJ do 1930-ih bilježi vrlo nisku istraženost koja je vidljiva u staroj i novijoj znanstvenoj literaturi.

Uz samu znanstvenu literaturu, u ovom je radu kao izvor korišten i list *Proleter*. Kao organ odnosno alat Centralnog komiteta KPJ, izvor daje uvid u ilegalno djelovanje stranke u razdoblju izlaženja lista od 1929. do 1942. godine. Informacije koje iznosi meni kao istraživaču daju uvid u promjene koje se događaju unutar KPJ, ali i oko partije, države pa i same komunističke ideologije u tom razdoblju. Pridobivene informacije iz izvora uz znanstvenu literaturu daju mi odgovor na postavljena istraživačka pitanja. Korištenje spomenutog izvora u literaturi je gotovo neprimjetno što pokazuje nedostatak istraživačkog rada, ali i neprepoznavanja potencijala koji *Proleter* kao povijesni izvor nudi.

Diplomski rad podijeljen je u jedanaest poglavlja. Prva dva poglavlja opisuju političko stanje prije i tijekom postanka KPJ i Oktobarske revolucije. Treće poglavlje prati postanak i postupne promjene koje su dovele KPJ iz legalne u ilegalno djelovanje. Četvrto poglavlje analizira sam izvor koji je korišten u diplomskom radu. Peto i šesto poglavlje opisuju frakcijske borbe i njihov utjecaj na KPJ. Sedmo poglavlje prikazuje razvoj sindikata u kojima je KPJ djelovala i koji su bili sfera ilegalnog djelovanja među radnicima. Osmo poglavlje objašnjava ulogu izvora kao promidžbenog alata kao i Kominternine organizacije Crvena pomoć. Deveto poglavlje donosi kratku analizu represije KPJ. Deseto poglavlje opisuje i analizira *Proleter* kao sredstvo izvještavanja i promidžbe gledišta, ali njegovo značenje u međuratnom razdoblju. Jedanaesto poglavlje analizira Španjolski građanski rat kao jedan od bitnijih događaja u međuratnom razdoblju te fašizam kao novu i opasniju prijetnju.

1. Političke prilike u jugoslavenskoj kraljevini

Propadanjem Austro-Ugarske Monarhije i okončanjem rata došlo je do otvaranja novih političkih prilika koje prije nisu bile moguće bez konkretnog događaja koji bi stvorio situaciju u kojoj bi promjene bile izvedive. Ideja južnoslavenske države potječe iz 19. stoljeća, iako su neke prvotne ideje nastale i mnogo ranije, no upravo u doba nacionalnih preporoda dobiva oblik političke ideje. Politička ideja južnoslavenske države bila je svakojako interpretirana. Hrvati u Austro-Ugarskoj Monarhiji gledali su je kao političko sredstvo za jednakost unutar monarhije jer stvarno stvaranje samostalne države nije bilo moguće. Kneževina Srbija je na ideju jugoslavenstva gledala kao na sredstvo za širenje vlastite države, ujedinjavajući srodne narode. Dok se u Hrvatskoj javlja Stranka prava kao politička opcija koja gleda na južnoslavensku ideju kao sredstvo za stvaranje samostalne države što unutar monarhije, a kasnije izvan monarhije kao samostalnu državu.²

Jugoslavenski odbor bio je prvi temelj novostvorene države. Odbor je bio politička organizacija sačinjena od hrvatskih, srpskih i slovenskih političara koji su htjeli iskoristiti krizu Prvog svjetskog rata i na taj način se osloboditi i stvoriti državu južnih Slavena. Hrvatske i slovenske zemlje trebale su se povezati s dvjema neovisnim državama, Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom, i time stvoriti novu državu. Odbor je osnovan 30. travnja 1915. godine, četiri dana po nastanku tajnog Londonskog sporazuma koji je stvarao dodatni problem za Jugoslavenski odbor odnosno za buduću jugoslavensku državu.³

Jesen 1918. godine dala je pogodne trenutke za početak stvaranja nove države. Saveznice Centralnih sila su kapitulirale, dezerterstvo je bilo u punom jeku i, što je najvažnije, američki predsjednik Woodrow Wilson osmislio je mirovni program Četrnaest točaka u kojem je najvažnija stavka pravo na samoodređenje naroda, što je bilo vrlo značajno za narode unutar Austro-Ugarske Monarhije. Usporedno sa jasnim znacima da dolazi kraj rata, 6. listopada u Zagrebu je stvoreno Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba koje je okupljalo sve važne jugoslavenske političke osobe unutar monarhije.

² Goldstein, I., *Povijest 21: Hrvatska povijest*, 315-320; Šute, I., *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, 15.

³ Goldstein, 315-328.

Narodno vijeće SHS bilo je nestranačko tijelo koje je trebalo provesti stvaranje nove države. Dodatnu snagu dobiva kada u njega ulazi Hrvatsko-srpska koalicija sa Svetozarom Pribičevićem kao jednim od potpredsjednika vijeća, uz Antu Pavelića (starijeg), i predsjednika Antona Korošeca. Hrvatsko-srpska koalicija bila je najutjecajnija politička snaga u hrvatskom Saboru. Narodno vijeće sve do 29. listopada nije imalo važniju ulogu, već je odugovlačilo s odlukama. Povijesno zasjedanje 29. listopada označilo je prekid državno-pravnih veza s Austro-Ugarskom Monarhijom i pravo na samoodređenje prema Wilsonovom mirovnom programu. Od tada Narodno vijeće ima izvršnu vlast.⁴

Povijesno zasjedanje označilo je i stvaranje Države SHS koja je bila privremena uprava koja je trebala dogovoriti ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom i Kraljevinom Crnom Gorom. Međunarodne interese Države SHS predstavljao je Jugoslavenski odbor koji je zajedno sa srbijanskom vladom trebao ispregovarati ujedinjenje, a prvi pokušaj dogodio se početkom studenog u Ženevi. Taj sporazum imao je u vidu konfederativno uređenje što se nije svidjelo srbijanskoj vladi te je ona opozvala potpis. U međuvremenu na području Države SHS vladao je opći kaos među građanstvom i seljaštvom, dok je talijanska vojska zauzimala teritorije obećane Londonskim sporazumom što je dodatno pogoršavalo situaciju. Država SHS nije imala nikakvu vojnu snagu koja bi uspostavila red, već je za taj problem pozvala u pomoć srbijansku vojsku.⁵

Narodno vijeće SHS isticalo je važnost što skorijeg ujedinjenja koje je tijekom zasjedanja 23. i 24. studenog odlučilo osnovati odbor od 28 članova koji bi bez odgađanja i bezuvjetno dogovorili organizaciju zajedničke države s vladom Kraljevine Srbije. Jedina osoba koja se protivila i vidjela veliku štetu u bezuvjetnom ujedinjenju bio je Stjepan Radić koji je svoje političke ideale izlagao beskompromisno. Odbor je imao Naputak, dokument koji je u svojoj osnovi imao federalističke namjere.⁶ Promjene na području jugoslavenskih zemlja događaju se 25. i 26. studenog kada se Vojvodina izravno ujedinila s Kraljevinom Srbijom, a u Podgorici je izglasano pripojenje Crne Gore

⁴ Kovač, M., „Raspadanje Austro- Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 141-167.

⁵ Šute, I., 28.

⁶ Isto, 28-33; Banac, I., *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, 135-136.

čime je svrgnut crnogorski kralj koji se nalazio u progonstvu. U međuvremenu odbor je htio odustati od odlaska u Beograd jer je bilo sve vidljivije kako federalističke namjere neće biti razmotrene. Svetozar Pribičević uz potporu svojih pristaša ipak je odlučio uputiti se s predstavništvom Narodnog vijeća SHS u Beograd. Predstavništvo je s predstavnicima srbijanske vlade trebalo sastaviti Adresu, politički zahtjev ujedinjenja Države SHS s Kraljevinom Srbijom, te je uputiti regentu Aleksandru Karađorđeviću. Problem Adrese nastao je u tome što su predstavnici Narodnog vijeća SHS pod svaku cijenu htjeli ujedinjenje bez konkretnih stavova i uvjeta ujedinjenja kao i uređenja novonastale države što je pokazalo Adresu kao političku molbu a ne politički zahtjev. Kraljevina Srbija kao zemlja pobjednica imala je nadmoć nad jugoslavenskim narodima koja se dodatno istaknula nejedinstvom Narodnog vijeća SHS. Adresa je upućena 1. prosinca, te je regent Aleksandar u Odgovoru i u ime kralja Petra I. proglasio ujedinjenje i nastanak Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Tim činom Država SHS prestala je postojati te je nastala prva jugoslavenska država koja svojim brzim stvaranjem nije uspjela postaviti čvrste temelje i kompromise kod ujedinjenja koji će s vremenom, uz ostale okolnosti, biti sve veći problem.⁷

Razdoblje nakon 1. prosinca označava vrijeme formiranja prve vlade koja je pretežno bila srpska te njezin pokušaj forsiranja centralizacije i oduzimanja autonomnosti pokrajinskim vlastima. Do 15. prosinca formirana je nova vlada kojoj se protivio regent te je službeno prva vlada formirana 20. prosinca s predsjednikom Stojanom Protićem. Formiranju se protivio predsjednik Jugoslavenskog odbora Ante Trumbić koji je upozoravao da bi zajednička vlada mogla biti klopka koja bi dovela do preuranjene centralizacije. Jugoslavenski odbor od stvaranja prve vlade bio je u procesu svog raspadanja. Vlada ga nije htjela financirati jer nije imala potrebu za njim kao političkim tijelom koje je ispunilo svoju svrhu. Potrebu za Privremenim narodnim predstavništvom spomenuo je Ante Trumbić prilikom pregovora Jugoslavenskog odbora i srpske vlade na Krfu 1917. godine. PNP je bilo privremeni parlament sastavljen od razmjernog broja predstavnika Kraljevine Srbije ali i predstavnika sabora zemalja koje su bile pod Austro-

⁷ Ramet, P., S., *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 84-85; Šilj, Ž. I., „Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji“, u: *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 23-32.

Ugarskom Monarhijom, te je bilo ključno da broj predstavnika bude proporcionalan stanovništvu. PNP-u je trebala odgovarati vlada za svoj rad, no zapravo je ironija što je prije oformljena vlada, a zatim PNP. Glavni zadatak PNP-a bio oblikovati tranzicijski period i donijeti važne zakone iz područja unutarnje i vanjske politike sve do osnivanja Ustavotvorne skupštine koja bi mogla donijeti ustav za Kraljevinu SHS u kojoj je do tada vrijedio ustav Kraljevine Srbije. PNP je sa svojim radom započeo 1. ožujka 1919., a završio 28. listopada 1920. ukazom regenta Aleksandra. Razdoblje je bilo obilježeno raspuštanjem vlada što svojevoljno, što od strane regenta. Nefunkcioniranje PNP-a vidljivo je u izglasavanju samo 12 od 47 predloženih zakona. Razdoblje PNP-a pokazalo je nepoštivanje načela ujedinjenja od strane vlade i regenta kojima je Država SHS ujedinjena s Kraljevinom Srbijom.⁸

Do izbora za Ustavotvornu skupštinu u zemlji dolazi do još jačih nemira. Kraljevina je strahovala od terorističkih akcija crnogorskih i albanskih pobunjenika, komita i kačaka, ali i od pripadnika Unutarnje makedonske revolucionarne organizacije. U Crnoj Gori događali su se i nemiri sukobi zelenaša i bjelaša u vezi njezina položaja u Kraljevstvu SHS. Na području Zagreba prisutni su otpori ostataka pripadnika domobranstva; sličnog protivljenja ujedinjenju bilo je i na području Varaždina i Osijeka što je rezultiralo pojačanom policijskom i vojnom aktivnosti. Oni koji su bili odlučni protiv nove države odlučili su emigrirati u Austriju i Mađarsku. Od odlučnih političara u Kraljevstvu SHS isticao se Stjepan Radić s Hrvatskom pučkom seljačkom strankom koja se borila za seljaštvo i zahtijevala republičko uređenje. Radić je bio smatran opasnošću i vođom buna među seljaštvom, a upravo u to vrijeme formira se i buduća Komunistička partija Jugoslavije.⁹

Od ujedinjenja do 1921. Aleksandar I. Karađorđević obnašao je regentsku dužnost, a od smrti svojeg oca, kralja Petra I., obnašao je i kraljevsku dužnost. Tijekom svoje regentske dužnosti iskazao je potrebu za uplitanjem u pitanje sastavljanja vlade i način vođenja države. Ključno razdoblje za političko djelovanje u Kraljevstvu SHS bilo je donošenje Obznane i osam mjeseci kasnije Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi koji su ponajprije zabranili politički i legalni rad komunista, ali se tim zakonima

⁸ Engelsfeld, N., *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, 263-274.

⁹ Šute, I., 48-56; Banac, I., 284-286.

htjelo spriječiti bilo kakve nacionalističke struje koje su bile protiv Kraljevine SHS, kao i stranke koje su se smatrale opasnima po politički život Kraljevine. U tom pogledu ova dva zakona nastala su nakon izbora za Ustavotvornu skupštine u kojoj su Komunistička partija Jugoslavije i Hrvatska pučka seljačka stranka postigle veoma značajne rezultate i time postale potencijalna prijetnja u državi gdje je vladalo političko i nacionalno nezadovoljstvo. Isto tako treba naglasiti da su tada europske države strahovale od komunizma. Rad Ustavotvorne skupštine bio je sličan onome u razdoblju PNP-a u kojem je došlo do nefunkcioniranja i manipulacije vlade nad PNP-om. Potpuno isti obrazac vidljiv je u radu Ustavotvorne skupštine jer je kralj Aleksandar koristio svoja prava i zastupao vlastite interese. Vidovdanskim ustavom 28. lipnja 1921. ozakonjen je monarhijski oblik vladavine, ograničen je parlamentarizam te se zastupaju državni centralizam i unitarizam s izgradnjom jugoslavenstva. Godinu dana kasnije ukinute su povijesne pokrajine te je zemlja podijeljena na 33 oblasti čime je ojačana ideja unitarizma. Političke prilike gotovo bi mogle biti prozване neprilikama jer Ustavotvorna skupština nije mogla provesti svoj mandat u potpunosti.¹⁰

¹⁰ Isto, 57-61; Šilj, Ž. I., 28-32.

2. Socijalizam na području buduće Kraljevine SHS do 1918. godine

Buduća Kraljevina SHS bila je mješavina vrlo različitih južnoslavenskih zemalja koje su bile jednim dijelom pod Austro-Ugarskom Monarhijom dok su drugi dio činile Kraljevina Crna Gora i Kraljevina Srbija koje su u svojoj prošlosti bile vazali Osmanskoga Carstva. Kraljevine su uspjele stvoriti nacionalne države, što nije bio slučaj s jugoslavenskim zemljama pod austrougarskom vlašću, taj uspjeh bio je jedan od temelja stvaranja zajedničke države, ali i njen društveni problem. Samostalne kraljevine imale su prednost u tome što su se mogle slobodnije razvijati u društvenom, ekonomskom i političkom smislu.¹¹ Kraljevina Srbija bila je stoga plodno okruženje za začetak socijalističkih ideja među južnoslavenskim narodima. Usporedno u zemljama pod austrougarskom kontrolom socijalistička ideja širila se zahvaljujući radničkim pokretima u Austriji i Ugarskoj, no na područje Vojvodine ideja socijalizma dolazila je i iz Kraljevine Srbije gdje je vođa socijalističke ideje bio Svetozar Marković. Devedesetih godina 19. stoljeća Austrija i Ugarska imaju vlastite političke stranke dok se to na području južnoslavenskih zemalja događa godinama kasnije, početkom 20. stoljeća.

Socijalistička ideja sve je više osvajala radništvo i seljaštvo koje je htjelo ravnopravni i bolji položaj u društvu nego što ga je do tad imalo. Bolji položaj može se iskazati kroz klasnu, nacionalnu jednakost ali i političko pravo glasa koje je nedostajalo u Jugoslovenskom narodu. U južnoslavenskim zemljama postojala je osjetljivost na nacionalnu nejednakost te je na Prvoj balkanskoj socijaldemokratskoj konferenciji u Beogradu 1910. podržana borba za nacionalnu autonomiju potlačenih naroda i stvaranje demokratske federacije autonomnih naroda.¹²

Neposredno prije početka Prvog svjetskog rata socijalistički pokreti na južnoslavenskom prostoru imali su neki vid pisane riječi, poput časopisa, listova, i knjiga socijalističkih ideologa i političara. Na području Hrvatske i Slovenije socijalistički pokret vezao se uz razvoj Austro-Ugarske Monarhije. Pod kraj 19. stoljeća bilježi se rast industrijske proizvodnje što je bilo važno za radnički pokret i socijalizam.

¹¹ Pleterski, J., Kecić, D., Vasić, M., Damjanović, P., Trgo, F., Morača, P., Petranović, B., Bilandžić, D., Stojanović, S., *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 5-29.

¹² Isto, 24-26; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29667>.

Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije bila je rezultat političkih i društvenih promjena u društvu i nastankom sličnih stranaka unutar monarhije koje su omogućile razvoj socijalističkih stranaka na hrvatskim prostorima. Njezina politička borba odstupala je od većine stranaka koje su zastupale nacionalna i državna pitanja, ona se bavila ponajprije promicanjem radničkih prava i interesa.¹³ Društvene promjene koje su omogućile nastanak SDSHS bile su radničke organizacije koje su bile stvorene pojavom socijalističkih struja i modernizacijom. U austrijskom dijelu monarhije veliku važnost imala je Jugoslavenska socijaldemokratska stranka koja je trebala povezati Istru i Dalmaciju te slovenske prostore.¹⁴

Gotovo sve socijaldemokratske stranke imale su antiratne stavove što je bio logičan potez kako bi pridobili onaj dio radništva i seljaka koji nije bio privučen idejama socijalizma u razdoblju mira. Rat je potvrdio antiratne stavove socijaldemokratskih stranaka koje su vrlo jasno naglasile da rat ne donosi ništa dobro za opće stanovništvo već za vodeću klasu društva koja je bila željna moći i utjecaja. Antiratni stavovi nisu bili samo vezani za Prvi svjetski rat već i za Balkanske ratove u kojima su kulturno slični narodi međusobno ratovali dok je, kao i u svakom ratu, najviše bilo pogođeno stanovništvo svakog naroda. U prvim godinama rata socijalističko djelovanje bilo je suzbijano jer je bilo opasno misliti drugačije sve do 1917. kada SAD ulazi u rat i kada započinje Oktobarska revolucija koja će za socijalistički pokret predstavljati novu eru i nadahnjivati socijalističke pokrete u svijetu, ali ipak najviše u Europi. Oktobarska revolucija bila je vrlo važna za jugoslavenske zemlje koje su sve više prihvaćale ideju socijalizma i zajedništva između drugih kultura i samim time vidjele besmislenost Prvog svjetskog rata. To je vidljivo na Istočnoj bojišnici gdje su se mnogi vojnici prilikom zarobljavanja odlučili pridružiti boljševicima poput Josipa Broza koji će se kasnije iskazati, a naposljetku i postati vođom pokreta i druge Jugoslavije.¹⁵

SDSHS prvi put je do izravne političke borbe došao tek 1908., godinu dana nakon što su sindikati postali legalni. Spor i uspješan rast socijaldemokracije bio je rezultat

¹³ Vujić, A., *Hrvatska i Ijevica: Prilog socijaldemokratskom gledištu*, 80-84.

¹⁴ Oštrić, V., „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, u: *Historical contributions*, 26-29.

¹⁵ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 38-47; Bilandžić, D., Brkić, Z., Cazi, J., Jelić, I., Kobsa, L., Rajčević, V., *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, 53-56.

prihvaćanja i ustrajanja u socijalističkim idejama još od 1860-ih. Tempo razvoja i prihvaćanja ideje zahvatio je manji broj radnika, postojao je još manji broj pojedinaca zainteresiranih za razvoj socijalističke ideje što je bilo uvjetovano političkom situacijom u hrvatskim zemljama koja nije bila naklonjena socijaldemokraciji. Kratkotrajno razdoblje sve do početka Prvog svjetskog rata nije ostavilo neke značajne pomake. Stranka je početkom rata bila zabranjena, a nakon samog rata započinje sve veća uloga sindikata dok sama socijaldemokracija doživljava svojevrsnu krizu u kojoj se događa raskol između socijaldemokrata koji zastupaju nacionalne interese i radikalne ljevice odnosno komunista. Primjer takvog raskola bila je SDSHS koja u poraću oprezno politički djeluje shvaćajući opasnost komunizma i političke represije koja nesumnjivo raste nakon prosinca 1920. godine. Naposlijetku se SDSHS približila stavovima komunista po ujedinjenju u Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista).¹⁶

Usporedno sa širenjem socijalističke ideje na južnoslavenskim prostorima pojavila se i ideja anarhizma. Ideju su najčešće širili pojedinci koji su putovali u potrazi za poslom. Zbog svoje mobilnosti mogli su djelovati u više gradova i zemalja.¹⁷ Anarhistička ideja zastupala je uspostavljanje slobodnog društva u kojem ne bi bilo potrebe za državnim, pravnim, političkim i ekonomskim autoritetom. Njihova uvjerenja jasno su dala do znanja da autoritet nije potreban pa su politički atentati kod dijela anarhista ostali kao sredstvo za političku borbu.¹⁸

Anarhizam je zahvatio prostor današnje Slovenije i središnje Hrvatske. O ostalim južnoslavenskim prostorima može se samo zaključiti kako su studenti iz tih zemalja donosili ideje tijekom studijskog boravka u inozemstvu. Primjer su srpski studenti u Zürichu koji su zagovarali ideju anarhizama. Prema dosadašnjim saznanjima, anarhizam nije imao značajan politički utjecaj. Jedina povezanost između anarhizma i komunizma je to što su neke skupine u legalnom razdoblju Komunističke partije Jugoslavije bile sklone radikalnim mjerama poput političkih atentata, odnosno naglašenom

¹⁶ Vujić, A., 80-88; Držaić, K., *Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 11-16; Držaić, K., *Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slovenije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju*, 131-141.

¹⁷ Pejić, L., *Revolutionary Migrants of the Early Labor Movement in Croatia-Slavonia, Dalmatia, and Istria in the Late Nineteenth and the Early Twentieth Century*, u: *History in Flux*, 85-88.

¹⁸ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2494>.

nepriznavanju autoriteta. Svakako za takav pristup ne može se kriviti samo anarhizam već i gospodarsko i društveno nezadovoljstvo koje je nastalo nakon završetka Prvog svjetskog rata. Stoga bi logičan zaključak bio da je pretpostavka istinita, no ne može se točno utvrditi u kojoj mjeri.¹⁹

¹⁹ Đorđe, T., Stojaković, K., „Iz povijesti jugoslavenske ljevice od početka 19. stoljeća do izbijanja Drugog svjetskog rata. Skica poglavlja koje nedostaje“, u: *Perspektive*, 6-8.

3. Komunistička partija Jugoslavije do Obznane

Početno razdoblje Kraljevine SHS obilježio je politički kaos u kojem su sve političke opcije htjele dominirati, a to je bilo moguće jedino ujedinjavanjem sličnih opcija. Takvu priliku su pokušale iskoristiti i socijaldemokratske stranke, no nije došlo do prevelikih uspjeha jer je vladalo nepovjerenje u suradnju s državom i političare koji s njom surađuju (ministerijalisti). Upravo je to dovelo do želje da se ujedine radnici i socijaldemokratske stranke koje zaista predstavljaju radnike odnosno ne surađuju s vlašću. Kongresu u Beogradu prethodili su razni manji kongresi koji su postupno jačali radnički pokret i ujedinjavali socijaldemokrate. Na kongresu, održanom od 20. do 23. travnja, stvorena je Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista). Kongres je donio odluke o organizaciji i djelovanju te, najvažnije, stajališta o političkom stanju u državi i svijetu. Najvažnija odluka svakako je pristupanje Trećoj komunističkoj internacionali.²⁰

Pristupanje Trećoj internacionali bilo je predodređeno iz dva razloga koji su u međusobnom suodnosu. Prvi razlog je Mađarska Sovjetska Republika koja je služila kao primjer da se revolucija može dogoditi i u ostalim europskim državama. Drugi razlog je Filip Filipović, koji je prije samog kongresa sudjelovao u stvaranju Komunističke partije Austrije i bio vrlo sklon širenju komunističke ideje. Položaj same Mađarske stajao je na putu jugoslavenskih zarobljenika, ali i sudionika Oktobarske revolucije (Jugoslavenska komunistička grupa). Mnogi od njih su se vraćali kućama, a neki su vršili agitaciju ili pak postali dio zelenog kadra. Upravo u Budimpešti se Filip Filipović susreo s Jugoslavenskom komunističkom grupom koja se tjedan dana nakon osnivanja Mađarske Sovjetske Republike spojila s Jugoslavenskom socijaldemokratskom partijom i osnovala Jugoslavensku komunističku frakciju. Time je Filip Filipović već imao političku podršku prije kongresa u Beogradu.²¹ Prije tog kongresa socijaldemokratske stranke koje su pristupile stvaranju SRPJ(k) odvojile su se od ministerijalista što je omogućilo da sama politika kongresa skrene u lijevo. Kao predstavnici SRPJ(k) izabrani su Filip Filipović, Sima Marković, Đuro Cvijić, Vladimir Čopić i mnogi drugi. Skretanje u lijevo može se

²⁰ Čolaković, R., Damjanović, P., Dimitrijević, S., Vasilev, H. K., Vasilev, H. M., Janković, D., Morača, P., Pašić, N., Vrčinac, J., *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 38-43.

²¹ Očak, I., *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca (1919.)*, 11-12. Mađarska Sovjetska Republika osnovana je 21. ožujka i ugušena 6. kolovoza 1919.

protumačiti velikim nezadovoljstvom radničke klase koja je zahtijevala hitne promjene. Kongres je stvorio i predstavnički organ za sindikate koji je vrlo uspješno djelovao u političkoj borbi i time privlačio radništvo da se učlani u sindikate i SRPJ(k). Na samom kongresu ujedinjenja nisu bile diskriminirane žene jer je izvršeno ujedinjenje ženskih socijalističkih pokreta, no žene ipak nisu imale pravo glasa sve do 1945. godine. Na kongresu je jasno naglašeno da žena ima ista prava kao i muškarac, pa time i pravo glasa.²²

Kongresom u Beogradu nije ništa poduzeto po pitanju ujedinjavanja omladine u nekakvu organizaciju usprkos tome što je među studentima bilo socijalističkih klubova. SRPJ(k) je tek u ljeto 1919. godine krenula u organizaciju kongresa koji bi okupio jugoslavensku socijalističku omladinu, no sam taj kongres je odgođen. Stoga je 10. listopada 1919. godine stvoren Savez komunističke omladine Jugoslavije kao nezavisna organizacija povezana sa SRPJ(k). Sjedište SKOJ-a bilo je u Zagrebu, a kasnije se proširio na pokrajinskoj osnovi u Sarajevu, Ljubljani i Beogradu.²³

Opasnost od komunizma Kraljevstvo SHS shvaćalo je nešto prije nego što se dogodio kongres u Beogradu. Bilo je svjesno neposredne opasnosti od Mađarske Sovjetske Republike koja je imala podršku Kominterne i širila komunizam. Kraljevstvo SHS ipak nije znalo kolika je opasnost, odnosno koliku potporu ima u jugoslavenskom narodu. Razlog tome bili su štrajkovi koji su iskazali nezadovoljstvo novom državom, ekonomskim stanjem, nezaposlenošću, itd. Afera Diamantstein bila je prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu SHS koji je označio potencijalnu ilegalnu revolucionarnu narav SRPJ(k), iako je samo vidljivo kako je SRPJ(k) bio uključen u propagandni rad putem raznih letaka. Afera je nazvana po Alfredu Diamantsteinu koji je svojim priznanjem i informacijama o članovima SRPJ(k) doveo do uhićenja rukovodstva SRPJ(k), članova Jugoslavenske komunističke grupe i nekih vojnih časnika, što je vlast protumačila kao ozbiljniji ilegalni rad. Uhićenici su bili optuženi za organiziranje revolucije po uzoru na Sovjetsku Rusiju i Mađarsku Sovjetsku Republiku kao i za suradnju s Belom Kunom, vođom Mađarske Sovjetske Republike. Uhićenje je

²² *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 63-65; Balkovec, B., „Izborna zakonodavstvo prve jugoslavenske države (1918.-1941.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 197-203.

²³ Isto, 64-65; <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2433>.

provedeno početkom kolovoza kada je prestala postojati Mađarska Sovjetska Republika, a čitava afera trajala je nešto manje od godinu dana. Proces je bio bezuspješan zbog toga što policija nije imala nikakve čvrste dokaze te je tek nekolicinu na kraju mogla osuditi za dijeljenje zabranjenih boljševičkih letaka dok je većina puštena na slobodu. Tijekom cijelog procesa postojao je pritisak javnosti, prvenstveno radnika koji su bili članovi SRPJ(k)-a ili njoj barem skloni.²⁴

Kongres u Vukovaru, održan od 20. do 24. lipnja 1920. potvrdio je revolucionarnu narav SRPJ(k)-a. Na kongresu je promijenjen naziv stranke u Komunistička partija Jugoslavije što je potvrdilo usvajanje osnovice programa koju je predložila Kominternu. Upravo usvajanje programa bila je točka koja je podijelila stranku na dvije struje komuniste i centrumaše. Centrumaši su smatrali da ne postoje uvjeti za revoluciju u Kraljevstvu SHS te da samim time treba smirivati klasnu borbu u obliku revolucije te je preusmjeriti u sindikalni i prosvjetni rad. Među centrumašima je bila dodatna podjela oko unutarnjeg uređenja partije, hrvatski centrumaši bili su skloniji protivljenju oko demokratskog centralizma nego srbijanski i bosanski. Glasanje delegata na kongresu pokazalo je prevladavanje komunističke ideje s 242 glasa za i 65 glasova protiv.²⁵

Na kongresu je bilo više delegata nego što ih je glasalo, točnije njih 374, od glasanja je odustalo 67 delegata, a neki od njih otišli su prije konačnog glasanja za vodstvo. Među njima su bili hrvatski centrumaši koji su razlog za svoje nezadovoljstvo pronašli u unutarnjem uređenju partije i nacionalnoj politici koja je bila sasvim malo spomenuta tijekom kongresa. SRPJ(k) bio je blizak jugoslavenstvu, odnosno unitarizmu, a hrvatski centrumaši protivili su se nejasnoj nacionalnoj politici partije. Centrumaši su imali vrlo različito viđenje unutrašnje organizacije partije u kojoj su htjeli federalnu organizaciju, a ne demokratski centralizam. Upravo su zbog toga već u srpnju i kolovozu hrvatski centrumaši izbačeni jer su predstavljali dio koji ne može surađivati s partijom, a to su pokazali i odbijanjem da ustupe partijske novine i blagajnu. U rujnu su započele pripreme za izbore za Ustavotvornu skupštinu, no preostali centrumaši u KPJ nisu bili potpuno u suglasni s vodstvom partije i njezinom politikom koja je bez veće diskusije prihvatila „21 uvjet“ odnosno skup pravila koje je Kominternu postavila svim

²⁴ Očak, I., 12-27.

²⁵ Banac, I, *Sa Staljinom protiv Tita*, 59-60.

komunističkim partijama koje žele sudjelovati u revoluciji. Ni nakon kongresa nije bilo diskusije o tome pa su preostali centrumaši krajem listopada izdali „Manifest opozicije Komunističke partije Jugoslavije“ i samim time napali politiku partije.

Izbori za Ustavotvornu skupštinu održani su 28. studenog 1920. godine, gotovo mjesec dana nakon što je raspušten PNP i izdan „Manifest“ centrumaša koji su do izbora bili izbačeni iz partije.²⁶ KPJ je na izborima izborila 58 mandata i time postala treća po redu stranka. Izbori su pokazali veliki uspjeh i utjecaj KPJ koji je gotovo dvije godine rastao usprkos Aferi Diamantstein i manjim pokušajima vlasti da ga spriječi kao i unutarstranačkim neslaganjima i izbacivanjima. Izbori su postavljali potencijalnu opasnost za vladu i kralja u slučaju da se stvori koalicija.²⁷

Svjesna potpore naroda i teškog društvenog stanja KPJ je nastavila svoju borbu pomoću štrajkova. Krajem prosinca dolazi do vala štrajkova rudara u Sloveniji i Bosni koji su prouzrokovali manje prosvjede, a vlast se odlučuje na zabranu rada KPJ proglašenjem Obznane. Vlast je prije svega zabranila njihova glasila i časopise, sindikate u kojima su djelovali, svatko tko je bio smatran članom ili simpatizerom KPJ bio je stavljen pod policijski nadzor. Vodstvo je smatralo da je Obznana privremena stvar te nije bilo spremno na ilegalni rad kao ni na adekvatnu političku i revolucionarnu borbu. Donošenje prvog ustava u novoj državi Kraljevstvo SHS mijenja ime u Kraljevina SHS. Ustav je poznat kao Vidovdanski ustav a njegovo glavno obilježje je centralizam i unitarizam. Dan kasnije Spasoje Stejić pokušao je izvršiti atentat na regenta Aleksandra. Glavni „krivac“ za donošenje Obznane, Milorad Drašković, ubijen je 21. srpnja 1921. od Alije Alijagića. Ova dva događaja imaju zajedničku točku a to je da su oba počinitelja bili članovi ili simpatizeri KPJ, predani korištenju radikalnih mjera u političkoj borbi. Ti su događaji potaknuli masovna uhićenja, ali i donošenje oštrije zabrane. Riječ je o „Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“ od 2. kolovoza 1921. godine, kojim se strogo, ali i smrtno kažnjavalo prekršitelje. Taj je datum označio početak ilegalnog djelovanja KPJ, za što ona nije bila spremna jer nije bila predana radikalnim mjerama a nije ni smatrala kako bi zabrana mogla biti dugotrajna. Upravo u vrijeme donošenja Vidovdanskog ustava KPJ je imala oko 50 000 do 60 000 članova, i peterostruku veću

²⁶ Isto, 59-62; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 71-74.

²⁷ Ramet, P., S., *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 96-98.

potporu u vidu radnika u sindikatima. Donošenje zakona u potpunosti je promijenilo KPJ i sva njezina dotadašnja dostignuća. Samim time došlo je do zabrane udruživanja sindikata baš kao što je bilo zabranjeno Obznanom, no nastala je puno veća represija nego tada. Veća represija je razlog zašto će se nakon 1921. godine članstvo KPJ drastično smanjiti i to gotovo u svim organizacijama koje su imale veze s KPJ.²⁸

Vrlo važnu ulogu uz KPJ imao je SKOJ koji je upravo kao i KPJ imao više članova građanskog sloja nego seoskog i radničkog za razliku od sličnih organizacija u drugim državama. SKOJ je imao bitnu razliku što nije bio usko vezan uz KPJ, te na SKOJ nisu direktno utjecale frakcijske borbe, iako su i oni katkad bili sredstvo tih borbi. Važnost SKOJ-a, samim time mladih komunista rasti će nakon konačne zabrane KPJ. SKOJ-evci će kasnije postati „svježi“ naraštaji unutar KPJ koji neće toliko biti usredotočeni na frakcijske borbe kao njihovi prethodnici.²⁹

²⁸ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 71-74; Bilandžić, D., *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije*, 28-30.

²⁹ Rajčević, V., „Titova uloga u reorganizaciji SKOJ-a 1937.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 19-22.

4. Proleter kao glasilo i povijesni izvor

KPJ se nakon „Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“ našla u vrlo teškoj poziciji. Komunisti su bili državni neprijatelj broj jedan, a njihovi mandati u Ustavotvornoj skupštini bili su poništeni. Samim time bili su kazneno gonjeni. Taj razvoj događaja rezultirao je time da su izgubili dio potpore, a neki su bili još odlučniji u njihovoj borbi protiv države. Tijekom ilegalnog razdoblja od 1921. do 1941. KPJ je sudjelovao i svjedočio raznim zbivanjima unutar i izvan države. Sudjelovanje KPJ ponekad je direktno, putem članova partije, a ponekad indirektno putem medija, odnosno pomoću raznih listova i letaka. Ovo poglavlje pojašnjava ulogu i narav lista *Proleter*, kao glasila KPJ, ali i kao povijesnog izvora koji je korišten u ovom radu.

Proleter je bio organ Centralnog komiteta KPJ, odnosno bio je službeno glasilo, ali i svojevrsan udžbenik koji je od čitatelja trebao napraviti pravoga komunistu. U ovom radu koristim pretisak lista *Proleter 1929.-1942.* čiji je urednik 1986. bio Pero Morača, a izdavač beogradski Institut za izučavanje radničkog pokreta. Pretisak donosi sve tada dostupne brojeve. U tablici 1 prikazano je izlaženje brojeva po godinama i mjesecima, i ona je jednostavniji prikaz opširnije tablice objavljene uz pretisak. Brojevi su izlazili vrlo različitim tempom, ponekad su izašla dva broja unutar jednog mjeseca, a ponekad je izašao jedan opširniji broj u nekoliko mjeseci.

Opseg pojedinog broja bio je različit, od svega par pa do dvadesetak stranica u dvobrojima uz izuzetak zadnjeg broja koji je imao trideset i šest stranica. Broj stranica ipak ne pokazuje da su veći brojevi bogatiji sadržajem jer je veličina slova bila različita od broja do broja, od tiskare do tiskare. Za razliku od svih ostalih, prvih pet brojeva bilo je otisnuto na običnom bijelom papiru i ispisano pisaćim strojem. Kasniji brojevi imali su napredniju i usklađeniju strukturu. Pažljiviji pristup vidljiv je u tome što u kasnijim brojevima nema grešaka što je bio slučaj za prvi broj u kojem su precrtane napisane riječi. S obzirom da je četvrti broj uredan, može se pretpostaviti da se pisanje popravilo.

Zanimljiva je činjenica što je upravo ovo glasilo postalo najvažnije, iako su ranije bili prisutni drugi listovi. Razlog tome su jačanje Staljinovog položaja i prestanak frakcijskih borbi unutar KPJ 1928. te politička kriza koja uslijedila nakon atentata u

Narodnoj skupštini. Upravo ta dva razloga mogu se iščitati u prvom broju *Proleter*, primjerice u člancima „Vojno fašistička diktatura i naši zadaci“, „Progonstvo Lava Trockog iz Sovjetske Rusije“ i „Osvajajmo mase!“ u kojima se spominje frakcionaštvo.³⁰

Mjesec	Siječanj	Veljača	Ožujak	Travanj	Svibanj	Lipanj	Srpanj	Kolovoz	Rujan	Listopad	Studen	Prosinac
1929.			1.				4.					6., 7.
1930.	10.	11.			12.,13.				14.	15.	16.	17.
1931.					19.		20.					22.
1932.		23.		24.					26.	27.		28.
1933.	1.	2.	3.	4.	5.	6.-	7.	8-9.		10.		
1934.	1.			2.-	3.		4.-5.	6.-7.	8.-	9.		
1935.	1.	2.-	3., 4.	5.-	6.		7.-	8.	9.			
1936.		1.			2.-	3.	4.-	5.	6.	7.	8.	9.
1937.	1.	2.	3.		5., 6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.
1938.	1.-	2.										
1939.					1.							
1940.	1.-	2.	3.-		4.	5.-	6.	7.-	8.	9.-	10.-	11.
1941.	1.		3.-	4.-	5.							
1942.			14.-	15.								16.

Tablica 1. Prikaz izlaženja *Proleter* po godinama³¹

Potreba za *Proleterom* svakako je došla iz razloga što je trebalo jasno prenijeti poruke mladim, ali i budućim revolucionarima na koje je ciljala partija koja je na području države imala jako skroman broj članova. Skroman broj rezultat je frakcionaštva i ilegalnosti u vrijeme kada su komunisti jedni od najvećih neprijatelja države. Do 1929. godine svakako je porasla i pismenost u Kraljevini SHS koja je pokrenula tečajeve

³⁰ *Proleter*, br. 1, 1929.

³¹ *Proleter*, 893, prikazana je jednostavna tablica brojeva koji se nalaze u zborniku izvora. Na 893. stranici prikazana je tablica koja prikazuje neke dodatne brojeve o kojima postoje podaci da su ti brojevi tiskani te o nekima ne postoje ali se može zaključiti da u vremenu 1938. i 1939. godine nisu bili tiskani zbog krize vodstva.

opismenjavanja otvarajući mnogobrojne škole kojima je cilja bila i izgradnja jugoslavenstva.. Politiziranje školstva štetilo je samoj partiji tijekom njezinog djelovanja, a svakako nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature koja je predstavljala i pogodnu klimu za nezadovoljne mase koje bi mogle postati djelom partije.³²

Ovaj povijesni izvor svakako je bio dio ilegalnog djelovanja u zemlji i inozemstvu. Naime, prvih pet brojeva nastalo je u Zagrebu te su umnožavani na šapirografu. Zbog političke situacije u Jugoslaviji i uhićenja tiskanje je krajem 1929. premješteno u Beč gdje se zadržalo do siječnja 1934. zbog tamošnjeg rasta profašističkih struja. Sljedeća destinacija bio je Prag gdje je KPJ tiskala *Proleter* od svibnja 1934. sve do lipnja 1936. godine. Tijekom 1935. postojali su planovi o povratku u Jugoslaviju, no taj je naum spriječila policija koja je uhitila veliki broj komunista. Bruxelles je bio pretposljednja destinacija, od srpnja 1936. do veljače 1938., a potom Pariz gdje je tiskan jedan broj *Proleter*a i to u razdoblju kada Josip Broz Tito postaje vodeći član KPJ. Već u siječnju 1940. tiskanje se vratilo u Jugoslaviju, najprije u Zagreb pa Beograd i Ljubljano, a tijekom Narodnooslobodilačkog rata list je tiskan u Foči i Drinićima kraj Drvara. Do 1941. KPJ je imala sedam ilegalnih tiskara u svom posjedu i svoj rad je nastavila i nakon napada na Kraljevinu Jugoslaviju.³³

Grandioznost i široku mrežu lista *Proleter* najbolje je opisao Milovan Bosić u predgovoru pretisku:

„Režim se drakonski obračunavao ne samo s pokretačima i saradnicima lista već i sa brojnim čitaocima. Pa ipak, list je izlazio 14 godina u dubokoj ilegalnosti u zemlji, daleko van domovine ili u vatri oslobodilačkog rata. Štampano je ukupno osamdeset brojeva u prilično imponantnom tiražu od 3.000-10.000 primjeraka. Proleter je rasturan i rado čitan ne samo u Jugoslaviji već i u čitavom svijetu gde se nalazila jugoslovenska politička i ekonomska emigracija – od Belgije do Južne Amerike i od Španije do dalekog Sibira.“³⁴

Teme *Proleter*a iz broja u broj su se mijenjale, ali uvijek su bile aktualne. List je s vremenom dobio svojevrsni obrazac u vidu tema i vijesti. Strukturiran je tako što je

³² Troch, P., *Education and Yugoslav Nationhood in Interwar Yugoslavia: Possibilities, limitations and interactions with other national ideas*, 99-119.

³³ *Proleter*, predgovor 9-11.

³⁴ Isto.

gotovo iz broja u broj barem jedna četvrtina bila posvećena nekoj općoj temi koja je vezana uz komunizam ili uz političku situaciju u svijetu, a ostatak temama vezanim za život i rad u Jugoslaviji. Krajem tridesetih godina to se naravno mijenja jer je sve više tema koje su vezane uz svjetsku politiku i ekonomiju. *Proleter* prima i dopise i pisma čitatelja koje objavljuje, kao i donacije o kojima ću više reći u jednom od poglavlja. Naslovi članaka ponekad su bili napisani senzacionalistički, vrlo vjerojatno kako bi se ukazalo kako je ta tema od velike važnosti. Svakako bi u prilog tome išla tehnička izrada jer je vidljivo kako su pojedini naslovi podebljani ili podcrtani. Zadnje tri godine izlaženja *Proleter* je mješovit u jezičnom smislu, miješaju se i latinica i ćirilica dok je zadnji broj potpuno tiskan ćirilicom. To se vrlo lako može obrazložiti početkom Narodnooslobodilačkog rata i teškim uvjetima za rad komunista i njihovih tiskara. Zadnja dva broja tiskana su na području Bosne i Hercegovine gdje su partizani imali svoje uporište.

5. Frakcijske borbe do 1934. godine

Frakcijske borbe unutar KPJ započele su još u fazi stvaranja SRPJ(k). Prije samog Kongresa ujedinjenja socijalističkih stranaka buduća SRPJ(k) odvojila se od takozvanih ministerijalista, odnosno političara socijalističkog opredjeljenja koji su dobili ministarske pozicije u vladi i time izdali zahtjeve radništva. Političko opredjeljenje SRPJ(k) u početku je bio otprilike centar jer je nastalo od ujedinjenja različitih socijalističkih stranaka. Kongresom u Vukovaru sama stranka je promijenila svoj naziv u Komunistička partija Jugoslavije kao i političko opredjeljenje u lijevo. No nisu se svi članovi slagali s lijevom politikom stranke, te unutar stranke 1920. godine uoči izbora za Ustavotvornu skupštinu dolazi do sukoba između revolucionara (lijevih) i centrumaša, što je rezultiralo izbacivanjem centrumaša iz stranke.³⁵ To je bio tek početak frakcijskih borbi u međuratnom razdoblju. Centrumaši su najviše zamjerali što KPJ nije razvila diskusiju o „21 uvjetu za prijam radničkih partija u Komunističku internacionalu“. Riječ je o skupu pravila koji je bio predstavljen u sklopu Drugog kongresa Treće internacionale. Pravila su bila minimalni uvjeti na temelju kojih bi stranke postale dio Treće internacionale koja bi ujedno njima davala direktive, preispitivala njihovu djelatnost i odluke rukovodstava koja su bila zadužena za buduću revoluciju.³⁶

Glavni oblik borbe KPJ prije i tijekom ilegalnog razdoblja bila je borba putem štrajkova i tarifnih akcija. Stoga je KPJ nastojao širiti svoj utjecaj i stavove kroz sindikate koji su se borili za veće nadnice i radnička prava. Vlada Kraljevine SHS nastojala je spriječiti ujedinjavanje sindikata i čvršće organiziranje. Nakon Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, bivši centrumaši odnosno socijaldemokrati koji su sudjelovali u legalnom radu KPJ odbijali su surađivati s KPJ po pitanju štrajkova i tarifnih akcija. Usporedno sa Zakonom dolazi i do smanjenja broja članova KPJ što je svojevrsni dokaz da KPJ nije bila spremna na ilegalan način rada kao i to da članovi i simpatizeri nisu bili toliko gorljivi u svojim uvjerenjima.³⁷ Prva zemaljska konferencija KPJ u Beču, održana od 3. do 17. srpnja 1921., donijela je bitnu raspravu o radu KPJ, njezinoj

³⁵ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 72-73.

³⁶ Isto, 73-74; <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27642>.

³⁷ Banac, I, *Sa Staljinom protiv Tita*, 61.

nacionalnoj politici i o budućem načinu djelovanja. Konferencija je iskazala dva različita pogleda koja će rezultirati podjelom na lijevu i desnu frakciju. Đuro Cvijić, predvodnik lijeve frakcije, smatrao je da KPJ 1921. godinu nije iskoristila za pripremu za ilegalni način djelovanja niti za pojačano poticanje štrajkova i ustanaka. Lijeva je frakcija smatrala da treba stvoriti boljševičku ilegalnu organizaciju koja bi bila formirana od ćelija koje bi odgovarale vodstvu KPJ. Nacionalno pitanje vidjela je kao sredstvo koje bi moglo ubrzati revoluciju, zastupajući načelo federalizma. Desnu frakciju predvodio je Sima Marković i ona je smatrala da je KPJ radila sasvim dobro 1921., da je zabrana privremena i da rad treba nastaviti preko legalnih sindikata. Desna frakcija je također smatrala da je nacionalno pitanje sredstvo za revoluciju, ali je više zastupala autonomizam nego federalizam, a ujedno je pokušavala i odložiti rješavanje nacionalnog pitanja smatrajući ga opasnošću za socijalističku revoluciju jer bi nacionalna pitanja bila u većem fokusu nego klasna. Na konferenciji su prevladali pogledi desne frakcije.³⁸ To se može objasniti time što su pojedini vodeći članovi KPJ emigrirali u Beč u razdoblju od Obznane do Zakona o zaštiti države, a pritom su izabrali svoje zamjenike koji bi vodili KPJ u slučaju uhićenja te je time djelovanje bilo oslabljeno unutar partije i frakcija.³⁹

Stanje KPJ zanimalo je i Kominternu čija je posebna komisija donijela rezoluciju o „jugoslavenskom pitanju“ u studenom 1921. godine. Rezolucija je ocijenila kako je KPJ kriva za svoje uništenje zbog unutarnje slabosti koja je vidljiva u slaboj organizaciji kao i svojevrsnoj pasivnosti koja više priliči socijaldemokratima. Frakcijske borbe nisu ocijenili kao neka velika odstupanja u vidu politike, već kao nepotrebne borbe koje prijete jedinstvu partije. Usporedno s time Kominternu je potvrdila odluke Prve zemaljske konferencije dok je za partijsko vodstvo napravila male izmjene. Da je KPJ krenula u legalnu obnovu vidljivo je i stvaranjem Nezavisne radničke partije Jugoslavije koja je osnovana u siječnju 1923. te je doživjela neuspjeh na parlamentarnim izborima dva mjeseca kasnije kada je osvojila 18 000 glasova ali niti jedan mandat. Nezavisna radnička partija Jugoslavije je 1924. zabranjena baš kao i KPJ tri godine ranije. Druga zemaljska konferencija KPJ bila je u Beču od 9. do 12. svibnja 1923. i na njoj se uvidjela

³⁸ Isto, 62-64; Gužvica, S., *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.*, 20-21.

³⁹ *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, 61-63.

potreba za stvaranjem ilegalne organizacije nakon neuspjeha u legalnom načinu putem izbora. Debata nacionalnog pitanja je pokrenuta, ali bez plana kako da KPJ pristupi tom pitanju. Konferencija je uočila da je zanemarila rad na selu te da treba raditi na tome da osmisli rješenje agrarnog pitanja. Uz KPJ je nakon ove konferencije i SKOJ krenuo u veći politički rad na selu.⁴⁰

Potkraj 1923. Kominternu postavlja zahtjev da se nacionalna borba uključi u klasnu borbu. Stoga je na Trećoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Beogradu od 1. do 4. siječnja 1924., donijeta rezolucija u vezi nacionalnog pitanja koja je vrlo jasno definirala probleme u Kraljevini SHS:

„Osnovni uzrok produbljivanja nacionalnih suprotnosti leži na strani srpske buržoazije, koja provodi nacionalnu hegemoniju protiv hrvatskog i slovenskog naroda i njihove ekonomski jače razvijene buržoazije, uništava autonomiju Crne Gore, asimilacijom srbizira Makedoniju i potiskuje nacionalne manjine, što je sve izazvalo odbrambeno grupisanje hrvatskog i slovenačkog naroda i nacionalnih manjina i pokrete za autonomiju Crne Gore, Bosne i Hercegovine i za nezavisnost Makedonije. Uslijed toga proces nacionalnog razjedinjavanja već je toliko odmakao da se Kraljevina SHS više ne može smatrati kao homogena nacionalna država s nešto nacionalnih manjina, nego kao država u kojoj vladajuća klasa jedne (srpske) nacije ugnjetava ostale nacije. U takvim uvjetima interes istorijskog progressa i oslobodilačke borbe radnoga naroda zahtjeva ukidanje hegemonije srpske buržoazije, udruživanje borbe seljačkih masa i ugnjetenih nacija s borbom radničke klase protiv kapitalizma radi stvaranja federativne (savezne) radničko-seljačke republike u Jugoslaviji, na Balkanu i u Podunavlju kao polazne etape prema uspostavljanju diktature proletarijata. Zbog toga se Komunistička partija treba staviti na čelo snažnih nacionalnih pokreta u zemlji da u njima potisne utjecaj buržoazije i njihovu borbu za nacionalnu ravnopravnost poveže s borbom protiv kapitalizma.“⁴¹

Rezolucija Treće zemaljske konferencije nije sasvim odgovarala Kominterni, ona je više bila za to da se Hrvatska, Slovenija i Makedonija izdvoje iz sastava Kraljevine SHS i postanu neovisne republike što je dodatno zbunilo samu KPJ koja je imala u vidu da je klasa važnija od nacije. Kominternin stav može se povezati i s time što je u tom vremenu, u lipnju i srpnju 1924. godine, u Moskvi boravio Stjepan Radić koji je svoju stranku učlanio u Seljačku internacionalu. HRSS i Radić predstavljali su vrlo važnu opoziciju srpskoj hegemoniji i kao takvi bili su vrlo važni u političkoj borbi protiv

⁴⁰ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 90-93.

⁴¹ Isto, 94-96.

unitarističke Kraljevine SHS. Radićev boravak u Moskvi rezultirao je time što je po povratku bio uhićen i zatvoren. U zatvoru je promijenio politiku, priznao Vidovdanski ustav i dinastiju Karađorđević, te je pušten i kasnije ulazi u vladu. Iako je potom, 1926. godine, nastavio svoju borbu kao oporba radikalima, Radić je dodatno utjecao na politiku i frakcijske borbe unutar KPJ koje nisu bile sklone surađivati s nekime tko je priznao vlast. Sam atentat na Radića imat će dalekosežne posljedice za Kraljevinu SHS i KPJ koja je tim činom bila bliže svojim ciljevima i revoluciji, ali i dalje nespremna i oslabljena frakcijskim borbama.⁴²

Na Trećem kongresu, poznatijem kao Bečki kongres, od 17. do 22. svibnja 1926. godine, raspravljani su problemi koji su bili tema Treće zemaljske konferencije KPJ. Kongres je žestoko napao KPJ zbog frakcijskih borbi i neuspjele boljševizacije. Ona je najočitija bila u tome što je vrlo malo industrijskog radništva koje se gotovo ne uvećava i ne stvara organizacije odnosno komunističke ćelije u industrijskim središtima. Delegati kongresa su u Centralni komitet KPJ izabrali pripadnike obje frakcije i nešto mlađih članova kao rješenje koje bi konačno okončalo frakcijske borbe.⁴³ Frakcionaštvo se i dalje nastavilo sve do veljače 1928. kada Josip Broz i Andrija Hebrang nagovaraju delegate na Osmoj konferenciji KPJ za grad Zagreb da krenu djelovati protiv frakcionaštva koje ugrožava rad stranke. Josip Broz je u 17 točaka u svom izvještaju predstavio nedostatke i neizvršene obaveze Mjesnog komiteta. Upozorio je na nedostatak radne i organizacijske discipline, veliku individualnost mjesnih komiteta, mjesnih organizacija i ćelija. Brozovih 17 točaka dovelo je do debate na konferenciji i prihvaćanja mnogih delegata da frakcionaštvo potpuno uništava partiju i njezine ciljeve. Kronološki gledano sama konferencija dogodila se u veljači 1928. kada u Kominterni vlada lijeva linija, a uz to u Kraljevini SHS dolazi do parlamentarne krize koja rezultirala atentatom u Narodnoj skupštini i općim nezadovoljstvom Hrvata koje će imati dugotrajne posljedice.⁴⁴

Četvrti kongres KPJ, održan od 5. do 16. studenog 1928. u Dresdenu, označio je preporod stranke, rješavanje nedostataka i problema spomenutih na Osmoj konferenciji

⁴² Banac, I, *Sa Staljinom protiv Tita*, 65-68; <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51444>.

⁴³ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 100-103.

⁴⁴ Banac, I, *Sa Staljinom protiv Tita*, 69; Sobolevski, M., *Bombaški proces Josipu Brozu*, 17-22.

KPJ za grad Zagreb. Odlučeno je da partija ozbiljno pristupi frakcijskim borbama tako što će one koji su stalno skloni frakcionaštvu kazniti ali i izbrisati iz članstva ako nisu u stanju normalno voditi borbu za političku liniju unutar KPJ. Četvrti kongres svoje odluke temelji i na odlukama Šestog kongresa Kominterne koji je održan u srpnju i kolovozu 1928. kada je naglašeno da dolazi do krize imperijalističke politike i da su moguće situacije za revoluciju. Naglašeno je da je moguć rat protiv Sovjetskog Saveza i te da komunističke partije moraju biti spremnije više nego ikad posvetiti se revolucionarnom djelovanju. Za KPJ to je prvenstveno značilo da ne skrene u desno, da poveća broj radnika i seljaka u svojim redovima, da vodi sindikate i nacionalno nezadovoljne mase.⁴⁵

Glavni problem KPJ u šestogodišnjem razdoblju od Četvrtog kongresa do Četvrte zemaljske konferencije, koja je održana u prosincu 1934., bilo je likvidatorstvo i sektaštvo koje je bilo pogubno više nego ikad nakon Šestosiječanjske diktature kada Kraljevina Jugoslavija provodi veliku represiju nad svima onima koji pružaju otpor diktaturi. Upravo su ti glavni problemi popraćeni u *Proleteru* koje je izašao nešto kasnije od uvođenja diktature. Broj članaka o likvidatorstvu, sektaštvu i desničarstvu povećava se kroz nekoliko brojeva od 1929. do 1933. godine.

„Da je IV. kongres partije bio u pravu i dao tačnu karakteristiku jedne i druge grupe najbolje je zasvedočeno njihovim držanjem posle 6. januara. Do tog vremena ni jedni ni drugi nisu hteli da čuju o kakvoj medjusobnoj sličnosti u pitanju unutar-part. odnosa.

U ovakvim momentima kolebljivi elementi dižu glavu i daju o sebi znati. Takov slučaj bio je posle 6. jan. i sa našom partijom. Izvesni elementi istupili su otvoreno i drsko sa svojim oportunističkim bagažom. To su obično oni drugovi, koji su socijal.dem. tradicijom toliko prozeti, da su nesposobni da usvoje revolucionarne metode marksizma-lenjinizma.

Svaki član naše partije mora da zna ko je glavni nutrašnji neprijatelj.

Likvidatorstvo se izražava u otkazu od nelegalnog rada, od organizacije i mobilizacije masa na borbu s apsolutizmom, u sabotaži izgradnje nelegalnih klasnih sindikata, u pojavi dezertstva, u otkazu od izdavanja i širenja letaka i druge literature i faktička njena predaja policiji u D., u dobrovoljnom samointerniranju (D.), u davanju ostavki i begstvu sa part. i sind. rada (X. i D.), na

⁴⁵ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 104-107.

kraju u neizvršavanju part. odluka i nepokoravanju partijskim odlukama, u težnji za saradnjom sa socijal-fašistima (X).⁴⁶

Ovi citati, kao i Brozovih 17 točaka, označili su razdoblje u kojem se KPJ započinje otvoreno boriti protiv frakcionaštva u svojim redovima. Potreba za većim revolucionarnim djelovanjem i osudom desničarstva vidljiva je i u članku o izbacivanju Sime Markovića i odgovoru Kominterne.⁴⁷

„Bila bi pogreška misliti, kao da je sa isterivanjem desničara iz partije pitanje borbe sa njim skinuto sa dnevnog reda. Naprotiv ovu je borbu neophodno potrebno energično nastaviti. Dakle ideološka borba protiv desničarstva ne sme se obustaviti, ona se mora dalje dosljedno voditi, sistematski i energično. Desničarstvo se u sadašnjim prilikama ispoljava u raznim formama. Jedna od njegovih formi jeste, da treba obustaviti svaki masovni rad, dok se ne izradi čvrst nelegalni aparat. Druga forma desničarstva jeste priznavanje na rečima sviju partijskih rezolucija i odluka, a u praksi puna pasivnost i nesprovođenje u život tih pravilnih rezolucija i odluka. Treća forma jeste kapitulacija pred velikim poteškoćama u uslovima nelegalnog rada, odricanje mogućnosti nelegalnog rada u revolucionarnim sindikatima, neiskorišćavanje legalnih mogućnosti, itd.“⁴⁸

KPJ nije spremno dočekala Šestosiječanjsku diktaturu kako bi pokrenula revoluciju, ali je bila dovoljno spremna da preživi jedno od gorih razdoblja koje je do tada imala. Mnogi vodeći članovi su ubijeni ili uhićeni dok su neki uspeli izbjeci uhićenja i emigrirati te će ostati u inozemstvu sve do kraja tridesetih. Isto tako bilo je i sa SKOJ-om koji je također primjenjivao ćelijski rad ali njegova zadaća nije bilo samo sudjelovanje u sindikatima već i u obrazovnim ustanovama. Početkom 1924. godine KPJ broji oko 1000 članova dok je pod kraj godine oko 2500 članova, do 1928. godine taj broj se smanjio na 2122 člana. Šestosiječanjska diktatura dovela je KPJ pred nestanak pa se broj članova smanjio na 300 do 500 tijekom 1932. te je tek idućih godina nastavio rasti. SKOJ kao omladinska organizacija bila je donekle otpornija na frakcijske borbe nego sama KPJ, to je vidljivo u otpornosti na smanjenje broja članova za razliku od KPJ između 1924. i 1928., no nije bila otporna na policijski teror.⁴⁹

⁴⁶ „Za partiju protiv likvidatorstva“, *Proleter*, 4, 1929.

⁴⁷ Sima Marković je izbačen za vrijeme Šestog plenuma.

⁴⁸ „U borbu protiv desničarstva.“, *Proleter*, 15, 1930.

⁴⁹ Gužvica, S., 22-23; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 95-96, 100, 102, 105, 118.

Poziv na oružani sukob bio je svakako jedan od najvažnijih razloga zašto su vojnopolicijske snage Kraljevine SHS krenule u strogi progon komunista. Samo uvođenje diktature bilo je unaprijed planirano i nije bilo rezultat političkog ubojstva u Narodnoj skupštini koje je izazvalo nemire u zemlji. Na planiranost uvođenja diktature upozorava i *Proleter* u prvom broju 1929. godine. U istom broju dolazi i do poziva na oružje:

„U zemlji se vodi ogorčena borba seljaštva, radničke klase i ugnjetanih naroda protiv hegemonističke srbijanske buržoazije. U toj borbi još uvijek ima veliku ulogu buržoazija ugnjetanih naroda. Savez radnika i seljaka nije još uspostavljen, ma da je jasno, da se ova borba za radni narod može završiti pozitivno jedino u slučaju ako se ona pretvori u oružani ustanak sviju ugnjetanih protiv glavnog neprijatelja – he[ge]mon. srb. buržoazije. Da bi do tog oružanog ustanka došlo, da se ne bi ograničio samo na nevezane, neorganizovane, nepripremljene seljačke pobune i buntove i da [bi] ta oružana b[or]ba mogla da se završi sa [p]objedom potrebno je, da se u toku borbe, postepeno stvara savez radnika i seljaka u kome će rad[nič]ka klasa igrati vodeću ulogu. Prvi preduslov za stvaranje to[g] sav[e]za je osvajanje većine radničke klase na stranu komunizma.“⁵⁰

Pozivanje na oružje bila je taktika kojom KPJ želi potaknuti revoluciju s općim narodnim nezadovoljstvom. Ono i kritični događaji bili su vrlo pogodni za KPJ, ali i nacionalne pokrete da pridobiju nove članove u svoje redove. Šestosiječanjskom diktaturom uvedeni su Zakon o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi te Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, koji je ovog puta bio usmjeren prema političkim strankama, a ne samo prema protivnicima Kraljevine SHS. Strah od mogućih protivnika države vidljiv je u izmjenama o uređenju Ministarstva unutarnjih poslova koje je uvelo dva nova odsjeka u srpnju 1929.: Odsjek za suzbijanje unutarnje antidržavne i razorne propagande akcije i Odsjek za suzbijanje spoljašne antidržavne propagande i akcije, oba s obavještajnom službom. Bili su tu i pododsijeci za tisak, nadzor nad strancima i putničkog prometa itd. Odsjeci su trebali suzbiti bilo kakvo antidržavno djelovanje, poglavito ono koje je dolazilo od starih protivnika poput KPJ.⁵¹

Policijska uhićenja i ubojstva snažnije su krenula protiv KPJ. Njezini članovi bili su gorljiviji u revolucionarnoj ideji nego što su bili u doba legalnosti što je vidljivo u broju članova koji se smanjio, ali ne u omjeru kakav je bio 1921. godine. Ozbiljnost

⁵⁰ „Osvajajmo mase I“, *Proleter*, 1, 1929.

⁵¹ Čapo, H., *Kraljevina čuvara: Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918.-1941.)*, 62-63.

revolucionarnog djelovanja shvatio je i SKOJ koji je također bio žrtva Šestosiječanjske diktature i policijskog terora. U tom teroru bila je poznata beogradska Glavnjača u kojoj se primjenjivala policijska tortura. Smanjenje članova KPJ nakon 1929. zasigurno je rezultat toga što je stranka ponovila istu grešku kao osam godina ranije: njihova vodstva bila su otkrivena i uhićena što je pokazalo nedovoljni ilegalni rad i tajnost. Mnogi uhićeni komunisti svoje su kazne služili u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici i to do početka Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Ovaj zatvor bio je poznat po političkim zatvaranjima te je zbog toga kasnije bio još jedno središte KPJ. Oni koji nisu bili uhićeni i mučeni, pobjegli su u inozemstvo tijekom prvih godina uvođenja diktature.⁵²

Razbijanje rukovodstva KPJ dovelo je do neučinkovitosti u provođenju politike pomoću ćelija u zemlji s kojima gotovo nije bilo kontakta u prve dvije godine policijskog terora. Kominternu je također imala problem s izborom rukovodstva KPJ pa je u novo privremeno rukovodstvo u lipnju 1932. imenovan Josip Čižinski, poznatiji kao Milan Gorkić. Izabran je skoro godinu dana nakon što je kralj Aleksandar najavio ukidanje svoje apsolutne vlasti te uvođenje Senata i Narodne skupštine. Rezultat toga bili su izbori na kojima je pobijedila režimska stranka, stoga je došlo do javnog političkog protivljenja ne samo KPJ već i drugih demokratskih stranaka. Razdoblje 1933. i 1934. godine obilježeno je oporavkom KPJ u organizacijskom smislu. Pokrenuti su mnogi drugi listovi, a postojao je plan da se Centralni komitet premjesti u Kraljevinu Jugoslaviju, no ipak je odgođen zbog policijskih uhićenja i infiltracije u KPJ. Pokrenuti su štrajkovi i tarifne akcije koje su se borile za prava radnika i seljaka koji su zbog ekonomske krize 1929. godine bili još više izrabljivani i manje plaćeni nego prije. U ovom razdoblju pojačano je i djelovanje SKOJ-a koji se uključivao u kulturno-prosvjetne, sportske i sindikalne organizacije.⁵³

⁵² *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 112-113.

⁵³ Isto, 113-114, 119-120.

6. Frakcijske borbe i preporod KPJ nakon 1934. godine

Četvrta zemaljska konferencija, održana u Ljubljani 24. i 25. prosinca 1934. označila je period od uvođenja diktature kao najteži za KPJ. Na skupu su komunisti kritizirali vlastite manjkavosti u političkom radu u kojem nisu adekvatno iskoristili nemire u državi. Uoči same konferencije mnogi članovi su na pokrajinskim konferencijama, najviše iz Hrvatske, zaključili kako bi trebali osnovati Komunističku partiju Hrvatske. Ovaj zaključak proizlazio je iz posljedica uvođenja diktature kada su partijske organizacije i mreže bile razbijene od strane policije te je rad bio stao, a ćelije i organizacije morale su samostalno djelovati što je dovelo i do slabe učinkovitosti među narodnim masama. Pokrajinski komiteti u Hrvatskoj nisu imali nikakve direktive od početka diktature pa su samim time doveli u pitanje kako se točno njihova partija zove, što svakako dokazuje nepostojanje kontakta. Na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji odlučeno je o stvaranju KP Hrvatske, KP Slovenije i KP Makedonije koje bi imale vlastite kongrese i vlastite organizacije kao i svoj centralni komitet, ali bi one i dalje odgovarale KPJ. Rezultat je to jačanja nacionalističkih stranaka u tim područjima te bi samostalne KP mogle biti dobra protuteža koja bi privukla nove članove.⁵⁴

Odluke Četvrte zemaljske konferencije bila je da se osnuje KP Hrvatske i KP Slovenije te u bližoj budućnosti KP Makedonije, te da se održe osnivački kongresi u roku šest mjeseci od osnutka KP. Pred KPH postavljen je nerealni cilj da se u pola godine (do osnivačkog kongresa) članstvo poveća na 2000 članova, iako je tada na području Hrvatske i Slavonije bilo 400 članova te još 300 u Dalmaciji. KPH je prihvaćala tu zadaću iako je istakla samu nerealnost, te je tijekom 1935. prihvaćen prijedlog člana CK KPJ Karla Hudomalja da svaki član partije pridobije bar još jednog člana. Osnivanje KPH odloženo je za kraj 1935. godine, te se između lipnja i listopada Pokrajinski komitet Hrvatske trebao povezati s Pokrajinskim komitetom. Zasiurno je zatražena kvota članova za osnivanje bila posljedica želje za većom angažiranosti članova u masama i povezana s najavljenim izborima koji su poput onih 1931. trebali donijeti „liberalizaciju“, ali prije svega KPJ je htjela pridobiti mase na svoju stranu. Na izborima 1935. uspjela se oformiti Ujedinjena opozicija s nosiocem liste Vlatkom Mačekom, vođom HSS-a. Izbori

⁵⁴ Jelić, I., *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, 56-57.

su bili politički korektniji nego oni 1931. kada je vrijedio složeni zakon prikupljanja potpisa za izbornu listu, prema kojem su stranke trebale imati kandidata u svakom izbornom kotaru, što je nakon 1933. godine i promjenom zakona pojednostavljeno.⁵⁵

Sedmi kongres Kominterne, održan od 25. srpnja do 21. kolovoza 1935. u Moskvi, promijenio je njezinu dotadašnju politiku. Nova politika odobrila je suradnju komunističkih snaga sa socijaldemokratskim, anarhističkim, demokratskim snagama protiv fašizma. Time je stvorena nova politička platforma, antifašističke narodne fronte. Temelj nove političke platforme i borbe protiv fašizma bilo je pristupanje Sovjetskog Saveza Ligi naroda godinu dana ranije i time izlazak iz svojevrstne političke izolacije.⁵⁶

KPJ je na primjenu nove politike koju je odobrila Kominternina krenula već krajem kolovoza 1935. te se pripremala za stvaranje legalne Jedinственe radničke partije koja bi u sklopu Ujedinjene opozicije provodila narodnofrontovsku politiku. Istu politiku KPJ je pokušala 1938. stvaranjem legalne Stranke radnog naroda te su i ovaj put stranke Ujedinjene opozicije odbile suradnju.⁵⁷

Osnivanje KPH spriječila su masovna uhićenja krajem 1935. koja su trajala i početkom 1936. godine. Uhićenja su bila gora od onih 1929. jer je bilo uhićeno gotovo 1000 članova KPJ i SKOJ-a, što je pokazalo značajnu infiltraciju policije u KPJ. Uhićenja člana zemaljskog biroa koji je uspostavljao kontakt s centralnim komitetom u inozemstvu otkriveni su mnogi kontakti, pseudonimi i suradnici KPJ. Uhićenja nisu bila samo u zemlji, već i u Beču gdje je austrijska policija uhitila nekoliko članova i kandidata CK KPJ.⁵⁸

Zbog policijskih akcija i uhićenja KPJ je 1936. bila neaktivnija nego prije. Pozatvarani članovi dovodili su u pitanje politiku narodne fronte. Najpoznatiji zatvorenik bio je Petko Miletić koji je okupio radikalne mlade komuniste u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici. On i njegovi sljedbenici dobili su naziv vahabiti, prema vjersko-političkom pokretu iz 18.

⁵⁵ Isto, 62; Balkovec, B., „Izborni zakonodavstvo prve jugoslavenske države (1918.-1941.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 206-207.

⁵⁶ <https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36454>; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 128.

⁵⁷ Isto, 130, 149.

⁵⁸ Isto, 141-142.

stoljeća, a kao grupa bili su spremni za radikalnu borbu i sebe smatrali izvornim komunističkim pokretom.

Travanjskim plenumom održanom u Beču 1936., dovedeni su u pitanje vodstvo CK KPJ i narodnofrontovska politika koja je u Jugoslaviji primijenjena vrlo naivno, podcjenjujući profašističke snage, policiju i vojsku. Travanjski plenum označio je oživljavanje frakcijskih borbi koje su bile okončane nakon 1928. godine. Plenum nije odobrila Kominternu te je u kolovozu u Moskvi preispitan rad CK KPJ.⁵⁹ Kominternu je kritizirala neodobreni plenum i njegove zaključke. Predlagala je da se KPJ vrati na politiku narodne fronte i djeluje odozdo, što bi značilo zajedničku političku akciju s Ujedinjenom opozicijom za razliku od narodne fronte odozgo koja bi podrazumijevala direktnu suradnju te neku vrstu likvidacionizma. Uz pitanje narodne fronte Kominternu je naglašavala vraćanje partijskog rukovodstva u Jugoslaviju, a budući da je veliki dio rukovodstva ostao u inozemstvu od 1920-ih, i što hitnije stvaranje KP Hrvatske i Slovenije.⁶⁰ Kominternu je sastavila na tom sastanku novi Politbiro u čijem sastavu su bili Gorkić, Broz ali i neki novi članovi koji dotad nisu bili članovi Politbiroa. Preporuka Kominterne bila je da Gorkić ostane u Moskvi, a da se ostali vrate u zemlju. Takva preporuka dovela je KPJ pod veću kontrolu Kominterne, ali i usporila njezino djelovanje jer je samo vodstvo bilo razdvojeno.⁶¹

Godine 1936. dolazi do Španjolskog građanskog rata koji je imao važnu ulogu u političkom smislu i pogledu na budućnost Europe. U ratu su sudjelovale dvije ideologije: komunisti i fašisti.⁶² Iste godine u SSSR-u je započela Velika čistka. Ni jedan od tih događaja nije zaobišao KPJ. Ona je organizirala dobrovoljce koji će se boriti u građanskom ratu, dok je Velika čistka istraživala komuniste i njihovo djelovanje u javno-političkom i privatnom smislu. Tim događajima pokrenuta je lavina istraga o međusobnoj povezanosti pojedinih članova i njihovim djelovanjima. Oba događaja bila su spomenuta

⁵⁹ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 142-143.

⁶⁰ Gužvica, S., 38-39.

⁶¹ Isto, 40.

⁶² <https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63639>; Banac, I, *Sa Staljinom protiv Tita*, 72-75.

u *Proleteru*. Španjolski građanski rat imao je sasvim drugo značenje, on je bio pokazatelj rastućeg fašizma u Europi.⁶³

Milan Gorkić bio je zaslužan za oporavak KPJ nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature. Njegovo djelovanje u Centralnom komitetu bilo je nagrađeno dužnosti generalnog sekretara nakon kolovoza 1936. godine, što je značilo da je imao veće ovlasti i pravo veta. Takav položaj nije do tad postojao u KPJ. Iako je *Proleter* donosio informacije o političkom stanju u SSSR-u nije previše izričito isticao svoje stajalište. Moskovskim procesima to se promijenilo te je CK KPJ objavio svoje stajalište i u sljedećem broju čitateljima objasnio situaciju. Sam iskaz bio je potvrda da se KPJ nalazi uz Staljina i SSSR, iako će u roku dvije godine sama čistka obuhvatiti i KPJ.⁶⁴

„Najdubljim gnušanjem ispunj[u]ju nas otkrića i o podlim planovima trockističko-zinovejskih izroda. Izražavajući ogromnu radost, što su ti zločinački planovi osujećeni blagodareći budnost VKP i sovjetskih organa, tražimo u ime radničke klase sviju zemalja Jugoslavije, nemilosrdni sud na trockističko-zinovejskim fašističkim podlacima.“

Frakcijske borbe 1930-ih bile su pogubne zbog Velike čistke koja nije opraštala pogreške i slučajnosti kao ni neuspjehe na putu borbe kojoj je cilj bila revolucija. Godina 1937. posebno je važna jer započinje Velika čistka koju nije izbjegla ni KPJ, no ipak je uspjela nakon više od dvije godine osnovati KP Hrvatske i Slovenije.⁶⁵ KP Slovenije osnovana je krajem travnja, dok je KP Hrvatske osnovan u lipnju. Obje vijesti bile su glavna tema naslovnice *Proleter*a. Autor članka o KPS bio je Milan Gorkić dok je autor članka o KPH bio Josip Broz. Članci, iako donose vijesti iste važnosti, imaju malo drugačiji pristup u pisanju vijesti. Slovenski članak naglašava reorganizaciju KPJ koja na taj način stvara nacionalne partije koje djeluju u njezinu sastavu. Članak je izdvojio i posebnost Slovenije kao industrijske sile u Kraljevini Jugoslaviji i borbu proletarijata u štrajkovima. Hrvatski članak donosi informaciju da je riječ o reorganizacijskom potezu

⁶³ Goldstein, I., *Povijest 20: Kronologija svjetske povijesti*, 376-377.

⁶⁴ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 143; *Proleter*, br. 6, *Drugu Staljinu i generalnom komitetu VKP(B)*, 1936.

⁶⁵ Gužvica, S., *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.*, 51.

KPJ dok ostatak teksta ima jaku notu uperenu prema nacionalnom oslobođenju i borbi protiv fašista. Oba članka spominju riječ stranka umjesto partija što se kasnije mijenja.⁶⁶

Čistku unutar KPJ provodio je Ivan Gržetić, predstavnik KPJ u Kominterni. Izbacivanja iz partije nisu bile nikakva novost dok su ubojstva bila rijetka. Sam Gržetić se našao kao predmet istraživanja. Njegove pogreške bile su alkoholizam, ljubavni odnos s maloljetnom osobom i nepoštivanje povjerljivosti, ali i njegova frakcionaška prošlost.⁶⁷ Zanimljiva je činjenica da je u *Proleteru* izašao članak o seksualnoj etici i to upravo po optužbama o njegovom ljubavnom odnosu. Članak ističe dva načela – „prvo, poštovati u ženi čovjeka i druga u životu i borbi, drugo, poštovati najljepšće osjećanje i njeno pravo da sa sobom slobodno raspolaže“ – te objašnjava zloupotrebu interpretacije ljubavnog odnosa i izbora.⁶⁸

Prije nego što je 14. kolovoza uhićen Ivan Gržetić, Milan Gorkić dobio je poziv da se vrati u Moskvu na sastanak u srpnju 1937. godine. Gorkić je bio predmetom istrage koja je preispitivala svoje redove. Gorkićeva krivnja bila je u tome što je bio u kontaktu s kompromitiranim i uhićenim komunistima, u lošoj provedbi politike i budnosti u partiji, a kao najvećoj osobi po činu u KPJ nikako mu nije olakšala afera s transportom dobrovoljaca u Španjolsku u kojoj je član KPJ Adolf Muk odao informacije o članovima KPJ prilikom uhićenja. Predbacivan mu je način provođenja politike narodne fronte kojim je Gorkić podržao Ujedinjenju opoziciju 1935. bez ustupaka i zapravo time bio blizu likvidacionizmu koji je kažnjiv od samog početka ilegalnog rada KPJ. Tijekom Velike čistke likvidacionizam se povezivao s trockizmom.⁶⁹ U srpnju i kolovozu 1937. godine bili su ispitani i drugi članovi KPJ koji su pisali izvještaje i preispitali rad svojih drugova u partiji. Najvećim kritičarem postao je Kamilo Horvatin koji nakon Gorkićevog smaknuća želi postati glavnim sekretarom. Gorkićeva bračna veza s Betty Glan, direktoricom Parka Gorki u Moskvi, također je bacala sumnju da narušava povjerljivost te da s njom dijeli

⁶⁶ „Živela Komunistička Stranka Slovenije“, *Proleter*, 7, 1937.; „Živela Komunistička Stranka Hrvatske“, *Proleter*, 11, 1937.

⁶⁷ Gužvica, S., 42-49.

⁶⁸ „Za Proletersku seksualnu etiku“, *Proleter*, 1937.

⁶⁹ Gužvica, S., 48.

informacije o KPJ. Gorkić je od srpnja do studenog bio ispitan te na kraju 1. studenog proglašen krivim i smaknut.⁷⁰

Smaknuće Gorkića oživjelo je frakcijske borbe i destabiliziralo KPJ. Za razliku od prijašnjih borbi koje su se dijelile u dvije frakcije, sada ih je bilo četiri. Kao što Stefan Gužvica u svojoj knjizi spominje te frakcije se nisu smatrale zasebnim skupinama već su htjele imati svog kandidata za generalnog sekretara. Ta dužnost značila je veće ovlasti, a bliski suradnici generalnog sekretara su najčešće postali novi članovi Politbiroa. Prva frakcija je Privremeno rukovodstvo s Josipom Brozom kao kandidatom za glavnog sekretara. Drugu frakciju činili su Ivo Marić i Labud Kusovac, a protivnici njihove politike dali su im naziv Paralelni centar povezujući sam naziv s Paralelnim antisovjetskim trockističkim centrom. Treću frakciju predstavljao je Kamilo Horvatin, koji je boravio u Sovjetskom Savezu. Četvrtu i posljednju frakciju predstavljao je Petko Miletić, politički zatvorenik u Srijemskoj Mitrovici.⁷¹

Konfuzija u KPJ trajala je od kolovoza 1937. do početka 1938. kada se u Parizu nalazio veliki broj vodećih članova. Nije bilo korespondencije između Gorkića kao glavnog sekretara i vodećih članova KPJ sve do saznanja da je osuđen. Godine 1937. dogodio se i incident u zatvoru u Srijemskoj Mitrovici gdje su sljedbenici Petka Miletića napali Andriju Hebranga zbog desničarenja i trockizma. Po pitanju samog atentata došlo je do suprotnih mišljenja između Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra, otvoreno je bilo i pitanje gorkićevih ljudi u vrhu KPJ čime se stvaralo dodatno nepovjerenje. Početkom 1938. Istražni komitet Kominterne nastavio je svoj rad na političkom čišćenju KPJ, oslanjajući se na izvještaje koje je pisao Kamilo Horvatin koji je ubrzo i sam osuđen i optužen kao gorkićev čovjek i trockist. U novom valu čistke koji je zahvatio KPJ uhićeni i zatvoreni ili strijeljani su mnogi članovi koji su bili bivši frakcionaši, ali i prvi ljudi legalne i ilegalne KPJ od najranijih dana.⁷²

Frakcijske borbe nadalje su se vodile između Privremenog rukovodstva i Paralelnog centra. Predstavnici obje frakcija slali su pisma članovima Izvršnog komiteta Kominterne

⁷⁰Isto, 55,58-59.

⁷¹ Isto, 61-62.

⁷² Isto, 66-95.

tražeći daljnje direktive kao i odluku tko predstavlja vodstvo KPJ i tko dobiva mjesto glavnog sekretara. KP Francuske davao je potporu Paralelnom centru, ali ne i privremenom rukovodstvu s Josipom Brozom. On se tijekom tog vremena pokazao kao samoinicijativni komunist što je moglo biti protumačeno izdajništvom i kršenjem pravila, vratio se u Jugoslaviju i formirao Privremeno rukovodstvo. U međuvremenu su Marić i Kusovac, predstavnici Paralelnog centra, uhićeni u Francuskoj i deportirani u Španjolsku.⁷³ Broz odlazi u Moskvu krajem kolovoza 1938. godine. Odobravanjem samoinicijative po pitanju vođenja KPJ i politike narodne fronte, Kominternu je Brozu odobrila mandat i poziciju generalnog sekretara tek početkom siječnja 1939. godine. Politika narodne fronte koju je Broz predlagao bila je suprotna Gorkičevoj politici. Broz nije htio podržati Ujedinjenu opoziciju bez ustupaka. Nakon Anshlusa Austrije politika narodne fronte se mijenja te CK KPJ poziva da se ne podrži samo Ujedinjena opozicija, već i centralisti i nacionalisti koji se protive vladi. Broz je ostao pri ideji da se naprave neovisne ćelije unutar legalnih organizacija. Raskol u KPJ i KPH dogodio se po pitanju Stranke radnog naroda koja je bila legalna stranka koja je trebala predvoditi politiku narodne fronte na izborima u prosincu 1938. godine. Raskol se dogodio po pitanju suradnje SRN-as HSS-om, koje je bilo čvrsto vezano uz nacionalni segment jer je HSS gotovo kroz cijelu monarhističku Jugoslaviju predstavljao hrvatski narod i njegove interese.⁷⁴ Nejedinstvena politika bila je iskazana istupanjem SRN samostalno u Vojvodini, Srbiji, Bosni i Hercegovini, Dalmaciji, Sloveniji i Crnoj Gori dok je u Hrvatskoj hrvatski dio SRN djelovao samostalno i podržao HSS.⁷⁵

Pobjeda Broza u frakcijskim borbama vidljiva je u *Proleteru* gdje se prvi put spominje i isključenje Gorkića:

„Zbog razornog i antipartijskog djelovanja, grupašenja, pokušaja obnavljanja frakcijskih borbi u KPJ, unošenja zabune u redove partije u zemlji i širenje lažnih glasina iz inostranstva, zbog veza sa trockističkim i drugim sumnjivim elementima itd. isključeni su iz redova KPJ: I. Marić i M. Marić, Labud Kusovac i njegova žena. [...] Kao elementi, koji su našoj partiji i radničkoj klasi nanijeli goleme štete u toku niza godina svojim frakcijskim i grupaškim borbama, vezama sa klasnim neprijateljem, varali K.I., svojim destruktivnim radom kočili razvitak partije i na taj način obezglavili pokret radničke klase

⁷³ Isto, 99-104.

⁷⁴ Isto, 113-118.

⁷⁵ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 149.

Jugoslavije i tako pomagali klasnom neprijatelju – isključeni su iz redova KPJ: M. Gorkić, Fleišer, S. Marković, S. Miljuš, Mavrak, Krešić, Andrej, [...] Zbog pokušaja stvaranja frakcija u partiji – zbog ne discipline i nepokoravanja odlukama partije, unašanja smutnje u partijske redove i neiskrenosti pred CK i izdajničkog držanja pred klasnim neprijateljem zbog čega je doveo u bludnju ne samo KP nego i čitavu radničku klasu, isključen je iz redova KPJ Petko Miletić.⁷⁶

Ovaj broj *Proleter*a obilježio je 20. godišnjicu osnivanja KPJ. Vjerojatnost zašto se prije nije objavilo ništa po pitanju isključenja i smaknuća Milana Gorkića te drugih članova je u tome što od kolovoza i rujna 1937. pa sve do početka siječnja 1939. Kominternu nije davala nikakva novčana sredstva za *Proleter* koji se u tom vremenu financirao isključivo donacijama. Samostalno financiranje *Proleter*a budilo je sumnju Kominterni da članovi Centralnog komiteta surađuju s neprijateljem. Moguća posljedica ovako kasnog objavljivanja informacija o isključenju Gorkića je u tome što je Kominternu htjela vidjeti kako se članovi KPJ ponašaju samostalno i bez informacije te surađuju li s neprijateljem. Ujedno se u ovim godinama javljala i ideja o raspuštanju KPJ što posebno spominje starija literatura. Upravo sličnu strategiju je Kominternu poduzela prema vodećim članovima koji su bili ubrzo upoznati s informacijom o Gorkićevoj izdaji i njegovom smaknuću. Također tiskanje samo par brojeva *Proleter*a u tom periodu svakako se može pripisati tome što je cijelo vodstvo bilo pod sumnjom, stoga rad na listu nije bio primaran.⁷⁷

Iako je članak u *Proleteru* dao naslutiti viješću da su frakcijske borbe okončane, one su ipak trajale u pozadini. Preostali Brozov protivnik bio je izbačen; bio je to Petko Miletić koji je izašao iz zatvora u lipnju 1939. godine. Imao je podršku izbačenih članova koji su činili Paralelni centar, ali i nekih članova Kominterne te je u rujnu odlučio otići u Moskvu u isto vrijeme kada je i Broz bio tamo. Miletić je Brozovo djelovanje u KPJ smatrao trockističkim te ga je htio diskreditirati, potporu od članova tražio je od izlaska pa sve do dolaska u Moskvu. Napad na Broza nikako mu nije uspio jer se Brozova politika narodne fronte poklapala s viđenjem Kominterne kada je 23. kolovoza potpisan pakt Ribbentrop-Molotov. Miletić je po dolasku smatran izdajicom zbog navodnog priznanja Filipa Filipovića tijekom Velike čistke da je umiješan u „antisovjetsku

⁷⁶ „Izključenja“, *Proleter*, 1, 1939.

⁷⁷ Gužvica, S., 126; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 153-154.

trockističku organizaciju unutar KPJ“. Broz je došao i u posjed dokumenta policijskog ispitivanja koji je pokazao da je Miletić izdao policiji brojne informacije, što se smatralo izdajom i kršenjem konspiracije. Praksa u KPJ je bila da se odaju samo one informacije koje policija već zna. Posljednja frakcijska borba okončana je 5. siječnja 1940. kada je Petko Miletić uhićen te kasnije te godine osuđen na osam godina gulaga.⁷⁸

Petoj zemaljskoj konferenciji, održanoj u Zagrebu od 19. do 23. listopada 1940., prethodile su manje oblasne i mjesne konferencije svih partijskih organizacija. Ova je konferencija bila prva na kojoj nije bilo frakcionaštva jer se Kominternu do 1940., poslije Velike čistke, više i odlučnije angažirala u političkom djelovanju. Veći angažman uzrokovan je fašističkom opasnošću koja je prijetila zemlji. Tema Pete zemaljske konferencije bila je upravo fašistička opasnost na Balkanu i u Jugoslaviji. Naglašena je nacionalna ravnopravnost jugoslavenskih naroda i borba protiv nacionalnih vladajućih slojeva i separatističkih snaga koje su agenti fašističkih sila Njemačke i Italije. Konferencija je bila posebna po tome što je po prvi put generalni sekretar bio u zemlji od kad je ta dužnost postojala.⁷⁹ Do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije broj članova KPJ narastao je do 8000 članova što je bio vrlo impresivni rast s obzirom na pad broja 1936. na 1937. godinu kada je članstvo s 3000 smanjeno na 1500. Na pad broja članova utjecala je i Velika čistka. Impresivni rast bio je potaknut osnivanjem nacionalnih sekcija KPJ, KP Hrvatske i Slovenije, te čvršćim političkim vođenjem partije i izvanpartijskim okolnostima.⁸⁰

⁷⁸ Gužvica, S., 129-137.

⁷⁹ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 164-169.

⁸⁰ Gužvica, S., 67; Jelić, I., 68.

7. Komunisti i sindikati

Sindikati, odnosno organizacije radnika, predstavljali su udruženja radnika koji se udružuju po gospodarskoj grani ili poduzeću kako bi se izborili za uvjete rada, plaće i radno vrijeme. Sindikati na području južnoslavenskih zemalja uvelike su kasnili u razvitku radničkog pokreta koji je bio u zapadnoj Europi. Južnoslavenske zemlje imale su različite proces razvoja socijalizma, pa tako i sindikalnog pokreta koji se najviše vidio u razlici ekonomske jačine pri čemu su Slovenija i Hrvatska bile ekonomski jače nego kraljevine Srbija i Crna Gora. Sindikalni rad na ovom području započeo je oko 1890., iako u Sloveniji i nešto ranije. Nakon 1907. godine rad sindikata postao je legalan u hrvatskim zemljama. Njihova stvarna uloga jačala je nakon Prvog svjetskog rata kada dobivaju političku stranu djelovanja, a ne samo socijalnu kakva je do tada bila.⁸¹

KPJ je od početka okupljala radnike u svojoj političkoj borbi i sam njezin kratkotrajni prvotni naziv potvrđuje da je zastupala radništvo. Upravo zbog borbe za ekonomski boljitak radnika imala je od 1919. do 1921. veliku popularnost i to ne samo među radništvom, već i seljaštvom, te je kroz prizmu ekonomskog boljitka stvarala svoju političku platformu. Prilikom osnivanja SRPJ(k) u Beogradu u travnju 1919. osnovano je Centralno radničko sindikalno vijeće Jugoslavije, odnosno predstavnički organ koji je okupljao razne sindikate u ujedinjenoj klasnoj borbi. Nisu svi bili skloni udružiti se u CRSVJ zbog političke podloge koju je ono predstavljalo. Stoga je politička borba stvarala jasan razdor između komunista i socijalista, što će biti očigledno 1920. izbacivanjem centrumaša. Štrajkovi radnika su tijekom 1919. sve više rasli, a do sredine 1920. bilo je oko 600 štrajkova s 250 000 sudionika. CRSVJ je u proljeće 1920. imao 208 000 članova. Ta je godina za vlast u Kraljevini SHS bila vrlo teška jer, uz štrajkove koji su stvarali dodatni nemir, KPJ dobiva vrlo jasnu političku podršku na izborima za Ustavotvornu skupštinu. Štrajkovi i politički rad KPJ bili su vrlo ozbiljna opasnost za

⁸¹ Janjatović, B., *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine*, 10-18; Oštrić, V., „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, u: *Historical contributions*, 26-29; Cazi, J., *Komunistička partija Jugoslavije i sindikati*, 5-6.

vlast. Prosinac 1920. vrijeme je kada vlada donosi Obznanu kojoj je cilj bio spriječiti politički rad KPJ.⁸²

U razdoblju djelovanja CRSVJ-a zabilježen je porast tiskanja raznih glasila i časopisa koji su širili političku svijest među članovima i širim čitateljstvom. Tada je zabilježeno oko 18 časopisa i glasila. Nakon Obznane došlo je do zabrane ujedinjenja sindikata, pa samim time CRSVJ nije mogao ujedinjavati sindikate u štrajkovima i time je nestao kao sredstvo borbe KPJ. Postojanje CRSVJ pokazalo je moć radništva kroz štrajkove i tarifne akcije, ali je također bilo i vrlo korisno sredstvo u političkoj borbi kao i sredstvo reformiranja masa.⁸³ Politička borba KPJ pomoću djelovanja kroz sindikate, predstavila je KPJ kao jedinu opciju koja zastupa pravednije socijalističko društvo koje se bori za položaj radnika bez kompromisa. To je bila bitna razlika prema socijalističkim sindikatima koji nisu bili ustrajni u sindikalnoj borbi kako ne bi bili politički označeni.⁸⁴

Nakon Zakona o zaštiti države CRSVJ je prestao djelovati jer je bio direktno povezan s KPJ, a isto tako bilo je i za sve socijalistički orijentirane sindikate. Sindikati u CRSVJ-u bili su borbeniji nego socijalistički sindikati. Stoga je razdoblje nakon ljeta 1921. obilježeno djelovanjem Nezavisnih sindikata koje traje sve do 1929. godine. To razdoblje prati jako mali broj štrajkova i akcija, koji su gušeni policijom, žandarmerijom te u primorskim krajevima ratnom mornaricom. Svakako su na to djelomično utjecali zakoni koji su donijeti međunarodnim konvencijama 1921. i 1922. godine, ali i Zakon o zaštiti države koji bi mogao bilo kakvo političko uplitanje, ujedinjavanje i vođenje sindikata protumačiti kao prijetnju javnoj sigurnosti. KPJ zbog frakcijskih borbi nije dovoljno radila kroz Nezavisne sindikate što je rezultiralo slabom efektivnošću kao i stagnacijom članstva u godinama nakon zabrane. Međunarodne konvencije potaknule su Kraljevinu SHS na donošenje nekoliko zakona kojima je regulirano radno vrijeme, ograničen noćni rad, zabranjeno zapošljavanje djece itd. Gotovo ni najvažnije stavke poput zabrane rada djece nisu provedene u djelo, a na ekonomskom planu Kraljevine SHS bilježi se mali oporavak u agrarnom, ali ne i industrijskom radu. Rad KPJ u Nezavisnim sindikatima bio

⁸²Isto, 34; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 64-76; Cazi, J., *Komunistička partija Jugoslavije i sindikati*, 10-14.

⁸³ Isto, 37; Isto, 69,77.

⁸⁴ Radelić, Z., *Sindikati i radništvo u Hrvatskoj (1945.-1950.)*, 59-61.

je identičan onome što se unutar partije odvijalo u vremenu od Zakona o zaštiti države do u uvođenja Šestosiječanjske diktature, a to su bile frakcijske borbe, tarifne akcije i štrajkovi. Ostali socijalistički sindikati nisu ni u kojem slučaju htjeli sudjelovati u sindikalnim akcijama s KPJ čemu su očiti razlozi bili komunistički politički program i položaj KPJ kao najvećeg neprijatelja u državi.⁸⁵

Frakcijske borbe dovele su do toga da je desna frakcija u KPJ, koja je u međuvremenu bila izbačena, 1925. osnovala Ujedinjeni radnički sindikalni savez Jugoslavije. Rezultat toga bile su nesuglasice oko direktive Kominterne koja se zalagala da se jedinstvo u sindikatima sklopi s reformističkim strujama. No treba napomenuti kako desna frakcija nije bila sklona ilegalnom radu, a i po borbenosti je bila sklonija kompromisima. U URSSJ su djelomično ušli i komunisti, a tijekom 1927. i 1928. godine URSSJ pokušava biti sredstvo borbe između desne i lijeve frakcije. Do stvaranja URSSJ-a nije došlo samo zbog politike unutar KPJ, već stanja u državi gdje profašističke snage poput ORJUN-e napadaju štrajkače. Zbog takvih remećenja reda i mira Nezavisni sindikati znali su u nekim pokrajinama biti zabranjeni pa je zatim ta zabrana bila povučena, a ponegdje je zabrana ostala sve do ukidanja tog sindikata. Nezavisni sindikati 1927. brojali su nekih 21 000 članova od čega je dio bio učlanjen i u URSSJ, zbog čega će pitanje sindikata biti budućnost same KPJ 1928. i temom Brozovih 17 točaka.⁸⁶

Nezavisni sindikati svoj su kraj doživjeli u siječnju 1929. kada kralj Aleksandar proglašava Šestosiječanjsku diktaturu zbog političke nestabilnosti. Na meti su bile političke stranke kojima je zabranjen rad. Protivnici države, poput članova KPJ, bili su zatvarani i ubijeni, zabranjen je rad sindikata, uvedena cenzura. Nezavisni sindikati bili su na meti policijskog terora jer je bilo poznato djelovanje KPJ u njima, stoga je sindikalni rad KPJ u tim godinama prelazio u URSSJ koji je bio zabranjen na kratko vrijeme kao i ostali socijalistički sindikati. Iako članovi nisu imali direktivu od KPJ, neki su već ulazili u URSSJ od 1925., a KPJ nije odobravao ulazak sve do kraja 1934. na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji. Neučinkovitost URSSJ-a u prvoj polovici 1930-ih bila je rezultat velikog policijskog terora nad svim neprijateljima države, a svakako i nad KPJ

⁸⁵ Janjatović, B., 38-39; *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 83;, 44-52.

⁸⁶ Janjatović, B., 40-41.

koja se već deset godina nalazila u ilegali i od početka postojanja države bila ozbiljna prijetnja. Osim toga KPJ nije direktno vodila URSSJ sve do 1934. godine kada odobrava svoj politički rad u toj sindikalnoj organizaciji što je također povezano s padom broja članova KPJ.⁸⁷

Jedna od mnogobrojnih tema u *Proleteru* bile su vijesti o položaju radnika u društvu. Budući da je velika ekonomska kriza zahvatila kapitalističke države u Kraljevini Jugoslaviji nakon 1929. stanje je još gore zbog vrlo malog razvitka same države. Plaće su padale dok je radno vrijeme raslo a ni uvjeti rada nisu bili nešto bolji. Razvitak države temeljio se na modernizaciji u gospodarskom i društvenom aspektu koji je naglasio potrebu za urbanizacijom i industrijalizacijom u još pretežno agrarnom stanovništvu Kraljevine Jugoslavije. Upravo zbog toga KPJ je ciljala na rad u sindikatima budući da je ekonomsko stanje sve gore, a njihov uspjeh u organiziranju i rukovođenju štrajkova i tarifnih akcija do 1921. bio je značajan. Blagoje Parović s toga poziva komuniste da se uključe u sve sindikate i organizacije kako bi pridobili mase te bi krajnji cilj bio vođenje tih sindikata jer njihovi vođe ili pojedinci ne zastupaju dobro budući da velika većina štrajkova završi policijsko-žandarskom intervencijom ili djelomičnim i kratkotrajnim pogodbama.⁸⁸

Narodnofrontovskom politikom 1934. bilježe se uspjesi rada u sindikatima, no već tada borba sindikata nije bila samo za ekonomsku dobrobit radnika, već i svojevrsna politička borba budući da su tijekom 1935. bili izbori kao i 1938. godine ponovo. Djelovanje u sindikatima stoga je bilo ključno kako bi se KPJ približila masama. Rad u sindikatima pomogao je komunistima da kroz legalne sindikalne novine pišu svoje pamflete. Do zabrane URSSJ-a prosinca 1940. KPJ je uspjela ostvariti značajan utjecaj, iako su narodnofrontovska politika i nesuradnja ostalih sindikata stvarale prepreku u širenju utjecaja komunista. KPJ je također imala utjecaj i na Savez bankovnih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika pa je time njezin utjecaj u društvu bio blizak sitnoj buržoaziji, a ne samo običnim radnicima. URSSJ je do prosinca 1940. imao

⁸⁷ Isto, 43-44.

⁸⁸ „Komuniste u sindikate.“, *Proleter*, 26, 1932.; Duda, I, „Svakodnevi život u obje jugoslavenske države“, 366-367.

oko 150 000 članova. Zapravo, time se KPJ približila masama barem polovično, u odnosu na vrijeme njezinog legalnog razdoblja.⁸⁹

⁸⁹ Janjatović, B., 45-47.

8. Izgradnja komunista

Već prije samog pristupanja Trećoj internacionali, odnosno Kominterni, za vrijeme Mađarske Sovjetske Republike u Kraljevstvo SHS stizali su komunistički pamfleti. SRPJ(k) započinje s tiskanjem i distribucijom komunističkih listova i pamfleta radi širenja ideja i poticanja revolucije.⁹⁰ Tek deset godina kasnije KPJ je u *Proleteru* dobila vlastito glasilo. Taj je potez bio i svojevrsna kritika ostalih listova, koje su stvarali članovi mjesnih komiteta i studenti, što je i vidljivo u *Proleteru*. Važan segment kritika bilo je upravo motrenje onog što pišu drugi listovi i vrednovanje kako članovi i simpatizeri komunističkog pokreta shvaćaju određeno stanje, događaje i ciljeve KPJ. Važnost *Proleter*a bila je u tome što je donosio informacije o događajima u državi i izvan nje te ideološki dopirao do čitatelja.

“Vrlo je dobro, što naše organizacije izdaju zasebne listove za pojedine slojeve i oblasti rada. U Ljubljani osim 'Rdečeg Prapora' izlaze 'Rdeči Signali' (za studente), 'Mladina' (za omladinu), 'Proletarka' (za žene) i k tome komiteti još izdaju svoje listove.”⁹¹

Upravo kroz *Proleter* se pokušao izgraditi lik komunista koji bi bio u skladu s gledištima KPJ i Sovjetskog Saveza. Sovjetska gledišta usko su bila povezana s provedbom politike u samoj KPJ, što je vidljivo u izmjenama lijeve i desne frakcije do 1928. godine. Što se tiče same povijesti i nauka o revoluciji, oni su prisutni u *Proleteru*, od spominjanja neprijatelja i izdajnika revolucije pa sve do veličanja Lenjina i Staljina, obilježavanja važnih datuma, poput Lenjinove smrti, godišnjice Oktobarske revolucije i sl. Izgradnja se vršila i kroz primjere, koji su vidljivi u vijestima i koji donose uspjehe Sovjetskog Saveza u razvitku gotovo svih djelatnosti dok se s druge strane *Proleter* bavi kritikom domaćeg gospodarstva i razvitka.⁹²

U propagandi je svoju ulogu imala i prodaja knjiga koje su izgrađivale čitatelja u duhu revolucije, ali i samu KPJ novčano jer su se knjige prodavale. Tematika knjiga bila je

⁹⁰ Očak, I., *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca* (1919.), 13-24.

⁹¹ „Ocijene i prikazi.“, *Proleter*, 8-9, 1933.

⁹² Morača, P., *Proleter: Organ centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929. – 1942.*, 845-869.

različita, od vlastite samokritike zbog provala u KPJ do radničkih zahtjeva, no ipak dominirala je ideološka literatura poput: *Početnica Lenjinizma*, *Trockističko-Zinovjevski Proces u Moskvi*, komplet Lenjinovih djela u 8 knjiga, *Komunistički manifest*, *Staljin: Razgovor s Hovardom*, *Gorkić: Novim putevima*. Knjige nisu bile samo na hrvatskom jeziku, već i na slovenskom.⁹³

Spora boljševizacija KPJ vidljiva je u *Proleteru*. Naime, iako je Kominternu zatražila boljševizaciju partija 1924., s KPJ je bilo nešto drugačije. Ona je gotovo do 1928., do svojeg Četvrtog kongresa, bila pod snažnim frakcijskim borbama koje nakon istupanja Broza i Hebranga polako prestaju zahvaljujući tome što su oni promovirali antifrakcionaštvo i boljševizaciju. Promicanje antifrakcionaštva i boljševizacije spriječilo je uvođenje Šestosiječanjske diktature.⁹⁴

„Mi još danas nemamo partorganizaciju u mnogim važnim industrijskim centrima i čak što više – moramo priznat – nemamo u nekim provincijama i mjestima ni vezu s industrijskim proleterijatom. [...] Dokle god ne budemo imali u tim centrima i granama industrije naših partijskih ćelija, dotle se ne možemo nadati organizovanim i većim uspjesima radničke klase.“⁹⁵

Dakle vidljiv je slab, a negdje i nikakav doticaj s masama. Ipak, ovaj problem je spomenut nadalje u članku koji objašnjava ulogu komunista i njegovog rada pri čemu su najvažnija dva problema: što treba raditi tvornička ćelija te o konspiraciji.

„Rad komunističke ćelije, ne smije se svesti samo na agitaciono-propagandistički rad ili na neke diskusione klubove, ili pak na grupu koja se bavi sa rasturanjem letaka. Ne, - od takvog jednostranog i sektaškog rada revolucionarni pokret imat će malu korist. [...] Ne može biti komunista – član ćelije, koji nema svoje dužnosti i nije aktivan. A u komunističkoj ćeliji ima mnogo rada i mnogo dužnosti. Pored agitacionog-propagandističkog rada i rasturanja letaka, članovi ćelije moraju biti inicijatori i organizatori u formiranju nelegalnih sindikalnih grupa, u organiziranju crvene sindikalne opozicije unutar protivničkih sindikata; oni su dužni u preduzećima izgraditi odbor Crvene Pomoći, prenašajući taj rad na same odbore, da samostalno rukovode sa radom C.P., organizujući i okupljajući što šire grupe C.P.“⁹⁶

⁹³ „Radnička biblioteka“, *Proleter*, 5, 1937.

⁹⁴ Gužvica, S., 22-23.

⁹⁵ „Ćelijski rad; Sta treba da radi tvornička ćelija?“, *Proleter*, 23, 1932.

⁹⁶ Isto.

Što se tiče načela konspiracije, *Proleter* je naglasilo neke od bitnih stavki koje su već bile objavljene u broju 15. Upute su navodile da članovi koriste pseudonime koji se mijenjaju kod seljenja. Upute za pisanje pisma naglašavale su da treba pisati jako malo i tako da samo primatelj pisma razumije sadržaj, nikako oslovljavati na pravu adresu i ime. Kod sumnje na policijsko praćenje treba mijenjati mjesta stanovanja, slično treba raditi i pri distribuciji propagandnog materijala kako policija ne bi ušla u trag. Najvažniji segment bilo je održavanje tajnosti i izbjegavanje prevelike štete za organizaciju ako policija uspije s infiltracijom.⁹⁷

Po pitanju infiltracije i bijelog terora koji se vršio nad KPJ *Proleter* je davao upute kako da se članovi drže kod istrage ili suđenja. Taj proces značio je da nitko od članova ne prizna pripadnost KPJ i da ne izdaje nikog drugog, čak ni ako bi ih policija mučila. Oni koji su na sudu, trebaju u svojevrsnoj formi braniti i zastupati politiku partije. Za poznatije komuniste bolje je da završe na robiji i time pokažu primjer, nego da budu pušteni kao nedosljedni komunisti.⁹⁸ Upute jasno daju do znanja da je bitno kako komunisti postupaju tijekom istrage i suđenja budući da njihova djela mogu dovesti do još većih uhićenja i uništavanja organizacijske strukture i same KPJ. Važnu ulogu kod uhićenja i zatvaranja komunista imala je Crvena pomoć, organizacija unutar Kominterne koja nije imala snažno naglašenu političko djelovanje već prvenstveno humanitarno. Ona je davala zatvorenicima materijalnu, moralnu i političku podršku. Njezin cilj nisu bili samo briga za komuniste, već i za mase jer je radništvo bilo u teškom položaju, a nakon Šestosiječanjske diktature još u težem.⁹⁹ *Proleter* je tako naglašavao i potrebu da se Crvena pomoć u Kraljevini Jugoslaviji razvija kao izvanpartijska organizacija te da se omasovi, što je istovremeno bila kritika da ona nije namijenjena samo komunistima.¹⁰⁰

⁹⁷ „Za jačanje konspiracije.“, *Proleter*, 15, 1930.

⁹⁸ „Upute C.K. za držanje komunista pred policijom i na sudu.“, *Proleter*, 28, 1932.

⁹⁹ Ryle, J. M., *International Red Aid and Comintern Strategy, 1922-1926*, 47-51.

¹⁰⁰ „Crvena pomoć.“, *Proleter*, 23, 1932.

9. Bijeli teror

Bijeli teror termin je koji se koristi za kontrarevolucionarno djelovanje države, državnih organa ili pak svakog tko radi protiv revolucije. U povijesnom kontekstu, najbliži pojam su upravo bjelogardijci koji su se borili protiv boljševika kako bi spriječili komunističku revoluciju, iako primarno termin pripada razdoblju francuske revolucije.¹⁰¹ Bijeli teror nad KPJ postojao je od njezinog osnutka. Početak tog terora nije bio toliko drastičan kao kasnije nakon donošenja Obznane. Razlog tome je složeno društveno razdoblje po završetku rata, ali i osnivanje nove države. Aferom Diamantstein počinje bijeli teror u kojem se komuniste optuživalo za pokretanje boljševičke revolucije, odnosno rušenja državnog poretka.¹⁰²

U ilegalnom razdoblju rada KPJ vlast je sindikate smatrala najvećom opasnosti za državu. Kao legalno sredstvo u legalnom razdoblju djelovanja KPJ upravo je upravljanje sindikatima putem CRSVJ pridonijelo popularizaciji KPJ. To je vidljivo iz dva aspekta, iz broja članova i rezultata izbora za Ustavotvornu skupštinu. Ta dva aspekta međusobno su povezana jer je broj glasova na izborima – kako žene ni mlađi od 21. godinu nisu imali pravo glasa – bio bliži broju članstva CRSVJ-a nego broju članova KPJ.¹⁰³

U novonastaloj državi postojao je sustav nadzora nad povratnicima u zemlju koji je prikupljao informacije o njima. U sklopu toga postojali su logori za zadržavanje onih koji su bili potencijalno opasni za vlast i stanovništvo. Potencijalno opasni pojedinci imali su različite političke orijentacije, od monarhista pa sve do boljševika. Takva pojava nije nimalo čudna s obzirom na poslijeratni kaos u Europi i pitanje definicije državnih granica. Od pojave Mađarske Sovjetske Republike uvedena je cenzura u političkim tekstovima, ali i stroža kontrola nad komunikacijom i kretanjem.¹⁰⁴ Aferom Diamantstein i propašću Mađarske Sovjetske Republike nije bilo nikakvih promjena ni u borbi KPJ ni vladi, budući da vlada nije poduzimala nikakve strože mjere. Štrajkovi kao pojava i dalje su bili prisutni te ih vlast nije zabranjivala i gušila, osim ako ih nije smatrala potencijalno

¹⁰¹ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=7988>.

¹⁰² Očak, I., *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca* (1919.), 12-27.

¹⁰³ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 64-76.

¹⁰⁴ Očak, I., 12-27.

opasnim za poredak. Zanimljiv je štrajk željezničara u proljeće 1920. koji je rezultat navodne borbe protiv izručivanja komunista Horthyjevoj Mađarskoj u kojoj su komunisti ubijani. Budući da je ova informacija uzeta iz povijesnog izvora, a nije interpretirana na isti način u jugoslavenskoj historiografiji, ona je sama po sebi vrlo upitna.¹⁰⁵

Mijenjanje politike Kraljevstva SHS prema komunistima povezano je s izborima za Ustavotvornu skupštinu kao i političkom utakmicom KPJ na tim izborima. KPJ je sve do izbora rasla i širila svoj utjecaj bez obzira na neistomišljenike u svojim redovima, uspješno je vodila štrajkove i svojom brojnošću predstavljala je opasni antidržavni element. Nakon uspjeha na izborima samo mjesec dana kasnije donijeta je Obznana koja je zabranila legalni rad KPJ.¹⁰⁶

KPJ, njezini članovi i simpatizeri smatrali su da je zabrana kratkotrajna, a sama partija na Vukovarskom kongresu odbacila je bilo kakvo ilegalno djelovanje smatrajući to avanturizmom. U vremenu od donošenja Obznane pa do donošenja Zakona o zaštiti države nastavljen je niz radnji države preko policije oko suzbijanja političkih okupljanja, političkog rada, te bilo kakvih sredstava za rad koja bi doprinijela pripremi komunističkog tiska.¹⁰⁷ Oni koji su bili zagovornici oružane revolucije i dalje su nastavljali svoj ilegalni naum u borbi protiv vlasti. Takav primjer je Alija Alijagić koji je bio pripadnik Crvene pravde, organizacije komunista sklonih radikalizmu. On je izvršio atentat na Milorada Draškovića, ministra unutrašnjih poslova, što ga je činilo glavnim krivcem za donošenje Obznane. Ubrzo po atentatu donesen je Zakon o zaštiti države koji je zapravo bio pooštrena Obznana, ali i doista zakon.¹⁰⁸

Razmjer policijskog terora prema KPJ teško je utvrditi, uzme li se činjenica da je do stvarnog donošenja Zakona o zaštiti države KPJ imala 50 000 članova, a do Treće zemaljske konferencije 1924. samo 1000 članova. Očigledno je da članovi legalnog i ilegalnog razdoblja nisu bili jednako predani cilju. U Aferi Diamantstein 1919. uhićeno je preko 200 osoba, godinu dana kasnije u prosincu u štrajkovima uhićeno je oko 800

¹⁰⁵ Isto, 12-27.

¹⁰⁶ Šilj, Ž. I., „Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji“, u; *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, 28-32.

¹⁰⁷ Bilandžić, D., Brkić, Z., Cazi, J., Jelić, I., Kobsa, L., Rajčević, V., *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, 77.

¹⁰⁸ Čolaković, R., *Susreti i sjećanja*, 13-27.

osoba. Uslijed različitog postupanja s uhićenima, polovica je bila odvedena u logore za internaciju, a polovica vjerojatno ubrzo puštena. Osim uhićenja bilo je ranjenih i mrtvih.¹⁰⁹

Definitivni početak bijelog terora bila je 1921. godina u kojoj je uhićeno preko 70 000 osoba. Veliki broj uhićenja nije bio samo posljedica štrajkova pomoću kojih se KPJ borio protiv vlasti, već i pojedinaca koji su sudjelovali u atentatu na Milorada Draškovića i pokušaju atentata na regenta Aleksandra, a donošenje Zakona o zaštiti države dovelo je do lakše i legalno opravdane represije nad komunistima.¹¹⁰ Efikasnu represiju kao i uvođenje unitarizma potpomogla je Organizacija jugoslavenskih nacionalista (ORJUNA) koja je bila paravojna organizacija pod zaštitom Svetozara Pribićevića, osnovana početkom 1921. godine. Državi je pomogla suzbijati komunističko ili separatističko djelovanje.¹¹¹ Kao odgovor na formiranje ORJUNE i drugih paravojnih organizacija poput Hrvatske nacionalne omladine i Srpske nacionalne omladine, formirane su 1924. radničke obrambene čete kako bi zaštitile od napada radničke domove i naselja. To je upravo vrijeme kada HRSS pristupa Seljačkoj internacionali, a taj potez dovest će do toga da se Obznana primjeni i na HRSS.¹¹²

Zanimljivo je kako jugoslavenske historiografije kao ni neke novije studije ne spominju ilegalno političko djelovanje KPJ do ljeta 1928. kada dolazi do atentata u Narodnoj skupštini. Političku nestabilnost i masovne prosvjede koji su uslijedili pokušavali su ugušiti pripadnici ORJUNA-e i žandarmerija koja je predstavljala poseban organ između vojske i policije za održavanje reda u zemlji. Njezina zadaća bila je spriječiti protudržavnu djelatnost pri čemu je korištenje vatrenim oružjem bilo vrlo česta pojava koja se nije smanjila ni nakon Zakona o žandarmeriji iz 1922. godine.¹¹³

Obavještajne službe, Vanjska i Unutarnja, činile su najvažniji aparat za držanje političke kontrole u državi. Iako sama njihova imena opisuju područje djelovanja, Vanjska obavještajna služba djelovala je u pograničnim područjima koristeći se

¹⁰⁹ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 67, 75.

¹¹⁰ Isto, 87.

¹¹¹ Ramet, P., S., *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, 101-102

¹¹² *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 97.

¹¹³ Čapo, H., *Kraljevina čuvara: Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918.-1941.)*, 44, 132.

dvovlasnicima, civilima koji su imali zemlju i na jugoslavenskom i na području susjedne države. Služba se služila samo onima koji su odani i povjerljivi kako bi sakupila bilo kakve korisne podatke. Unutarnja obavještajna služba koristila se povjerenicima i agentima, samo što su agenti radili za plaću dok povjerenici nisu. Obje službe imale su u prvom planu suzbiti komunistički rad, ali je pritom prvenstvo imala Vanjska obavještajna služba budući da se koristila povjerenicima i agentima koji su se infiltrirali u KPJ, što dokazuju i razne objave u *Proleteru*.¹¹⁴

Zadaća tajnih službi nakon uvođenja Šestosiječanjske diktature bila je dodatno proširena na sve političke pojedince koji su do diktature slobodno djelovali. Suradnja tajnih službi s Ministarstvom unutarnjih poslova bila je još bliža u vremenu uvođenja diktature.¹¹⁵ Od izlaska prvog broja *Proleter*a diktatura je bila osuđivana u člancima među kojima se pojavio i poziv na oružani ustanak koji je vjerojatno još dodatno upozorio tajne službe, policijski i vojni aparat na zaoštavanje represije. Zanimljiva je vijest iz šestog broja u kojoj se prvi put donosi broj ukupno ubijenih u nekom periodu. Riječ je o 39 ubojstava koja su inscenirana, u kojima su ubijeni Đuro Đaković, Nikola Hećimović i Bracan Bracanović. Ubijeni su bili članovi KPJ i članovi organizacija koje pomažu komunistima. U uvodnom dijelu toga članka navedena su imena nekih pripadnika njemačke inteligencije među kojima je i Albert Einstein.¹¹⁶ Njegovo istupanje dogodilo se i 1932. godine kada s još dva novinara šalje pismo Međunarodnoj ligi za ljudska prava, a ta vijest kasnije se našla i u *New York Timesu*.¹¹⁷

U provođenju bijelog terora najviše je na glasu bila beogradska Glavnjača koja je ostala simbol državnog terora. Postupci Glavnjače bili su i predmet istupanja Save Kosanovića u Narodnoj skupštini prije uvođenja Šestosiječanjske diktature koja je uvela državu u teror.¹¹⁸ Nakon uhićenja slijedila bi tortura koja bi katkad zatvorenike dovela do smrti, a ponekad i navela na vlastito okončanje muka, no oni koji bi preživjeli bili su izvedeni pred sud i kažnjeni. Novost u služenju zatvorske kazne bio je takozvani irski

¹¹⁴ Isto, 60-61.

¹¹⁵ Isto, 62-63.

¹¹⁶ „Protesti protiv belog terora“, *Proleter*, 6, 1929.

¹¹⁷ „Einstein accuses yugoslavian rulers in Savant's murder“, *New York Times*, Vol. 80, No. 26 765, 1931., 1.

¹¹⁸ Čapo, H., 252.

sustav prema kojem bi zatvorenik prolazio kroz četiri faze kažnjavanja: od izolacije, do zatvaranja s ostalim zatvorenicima, do malo veće slobode unutar zatvora te na kraju do uvjetnog puštanja na slobodu. Zbog teških uvjeta bilo je štrajkova i pobuna zatvorenika kojima se tek sredinom 1935. uvažavaju neki zahtjevi štrajkova. Novosti o zatvorskim uvjetima za komuniste i druge političke zatvorenike najprisutnije su u *Proleteru* od 1930. do 1935. godine.¹¹⁹

Ranija istraživanja donose broj od 329 ubijenih, 1946 osuđenih te oko 40 000 osumnjičenika koji su prošli kroz zatvor i torturu u doba diktature.¹²⁰ Ta činjenica ide u prilog broju kažnjenih u kaznionicama prema kojem nema velikih odstupanja u razdoblju od 1929. do 1932., već se nagli porast događa 1935. kada se uvode politički korektniji izbori nego oni 1931. godine.¹²¹ U *Proleteru* se nalaze različite analize tijekom godina. Ovdje ću usporediti dva različita članka koja donose dvije detaljnije analize, iako ih ima još u nekim drugim brojevima. Ove dvije analize uzete su iz razloga što govore o uhićenjima u vrijeme diktature te sve do 1935. godine. Gotovo svaki članak koji govori o bijelom teroru donosi informacije o tome da je netko ubijen i mučen, kao i o broju uhićenih. Prva analiza donosi broj o 286 političkih procesa s 1902 optuženika od kojih je 1288 osuđeno na služenje kazne dok ih je 15 osuđeno na smrt.¹²² Analiza napominje kako su 1929. i 1930. godina bile prvenstveno usredotočene protiv komunista, te nadalje donosi broj od 172 osuđenika koji su uključeni u ukupan zbroj ove analize, a među njima su hrvatski nacionalisti, borci za oslobođenje Makedonije, članovi HSS i Slovenske pučke (ljudske) stranke. Analiza napominje kako je ovim osuđenicima suđeno po Zakonu o zaštite države te da nisu ubrojani oni koji su također osuđeni i premlaćivani, ali im nije suđeno po tom zakonu.¹²³ Druga analiza donosi broj od 428 političkih procesa s 1723 osuđenika i 31 osuđenikom na smrt. U ovoj analizi nedostaje sekcija optuženika, ali ima sasvim nova sekcija u kategorijama osuđenika a to su mjeseci, uz standardne kategorije na vječno i smrt. Druga analiza vizualno je prikazana poput tablice, no prisutni su novi stavovi oko političkih pojedinaca koji su spomenuti u prijašnjoj analizi. Hrvatski

¹¹⁹ Isto, 252-253.

¹²⁰ Isto, 146, doba diktature završava donošenjem Oktroiranog ustava.

¹²¹ Isto, 257, autor koristi izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije.

¹²² Osuđeni na smrt su bili osuđeni na smrt vješanjem ili „in contum“ (prijevod „u trbušinu“).

¹²³ „Porast bijelog terora u Jugoslaviji.“, *Proleter*, 1, 1934.

nacionalisti su bili spomenuti u „t. zv. ustaškim procesima“, borci za oslobođenje Makedonije bili su spomenuti kao makedonski teroristi. U analizi se navodi da statistički nije točna, već je proizvod novinskog istraživanja jer sama vlada nije dopuštala pristup informacijama.¹²⁴ Od uvođenja diktature KPJ, je napadala policijske postupke prilikom uhićenja i njihova kršenja prava ubijanjem uhićenika te pravdanjima u službenim priopćenjima Ministarstva unutrašnjih poslova. Dok su domaći novinari bili pod cenzurom, njihovi inozemni kolege bili su slobodni suditi o političkom stanju u Jugoslaviji. Budući da je starija historiografija tvrdila jedno, a statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije sasvim drugo može se zaključiti da je većina uhićenih komunista bila u zatvoru do godinu dana ili su ubijeni budući da nema nikakvih brojčanih odstupanja u najgorem razdoblju Šestosiječanjske diktature.¹²⁵

Proleter je naknadno obavijestio o svim uhićenjima komunista, manjim i većim, kao i uhićenja nekih vodećih komunista, koji ne samo da su bili uhićeni već i mučeni i samim time postali dio komunističke „kulture“ u borbi. Dva velika uhićenja koja su popraćena u *Proleteru* su provedena su nakon nastupanja Šestosiječanjske diktature i nakon atentata na kralja Aleksandra u Marseilleu.¹²⁶ Val uhićenja od oko 1000 komunista potkraj 1935. bio je prešućen u *Proleteru*, a nakon toga dio KPJ je napao Gorkića na Travanjskom plenumu.¹²⁷ Ista situacija dogodila se s Adolfom Mukom, članom KPJ koji je bio zadužen za organiziranje transporta 500 jugoslavenskih dobrovoljaca brodom „La Corse“ za Španjolsku u ožujku 1937., no policija je to spriječila te naknadno uhitila 120 dobrovoljaca. Naknadno je objavljeno u *Proleteru* o njegovom izdajničkom djelovanju, ali ne i koliko je štete nanio KPJ.¹²⁸ Uspješno provođenje bijelog terora nad komunistima nakon 1929. raslo je usprkos zabrani svih političkih organizacija pa tako i ORJUNA-e.¹²⁹

Uspješnost se može pripisati samom periodu uvođenja diktature koji je sumnju protudržavnog djelovanja stavio na građanske stranke i organizacije, no ipak veći uspjeh

¹²⁴ „Borba protiv bijelog terora“, *Proleter*, 7-8, 1935.

¹²⁵ „Politički testament beogradskih ljudoždera“, *Proleter*, 7, 1929.

Čapo, H., 257, autor koristi izvor: Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije.

¹²⁶ „Krvavi bilans belog terora od 1. januara do 31. decembra 1929.g“, *Proleter*, 7, 1929.; „Protiv bijelog terora“, *Proleter*, 1, 1935.

¹²⁷ *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, 141-142.

¹²⁸ Gužvica, S., 57; Petrović, M., *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotreba istorije Španskog građanskog rata na prostoru Jugoslavije*, 207-208.

¹²⁹ Ramet, P., S., 122.

bilo je upravo korištenje povjerenika i agenata koji su se infiltrirali u ćelije KPJ i tako došli do informacija te naposljetku uhićenja. Protivnici KPJ bili su likvidatori i izdajnici, likvidatori su predstavljali političke neistomišljenike dok su izdajnici odavali tajne. Ova dva pojma postat će vrlo bliska tijekom Velike čistke. *Proleter* objašnjava i vrste izdajnika:

„U toj borbi policija upotrebljava i metodu provokacije. Provokatori se ili ubacuju u naše redove ili se vrbuju u našim redovima. Protiv sviju vrsta provokacije i provokatora treba voditi nepomirljivu borbu. U pojedinim slučajevima treba ne samo izolovati pokret od provokatora nego ga učiniti i neškodljivim. Centralni Komitet nema razloga da skriva, da je riješio da otpočne energičnu borbu protiv provokacije, protiv provokatora, protiv kršenja pravila konspiracije i protiv štetnog za partiju držanja na istrazi pred policijom ili na sudu. [...] „Proleter“ je počeo sa objavljivanjem imena pojedinih provokatora i njihove djelatnosti. Ovo dizanje zavese nad najgadnijim i najodvratnijim radom policije nastaviće se. [...] Iz korena je nepravilno odnositi se mekano prema onim drugovima, koji pred policijom ili na sudu sve priznaju. **Oni su izdajnici, kao takve treba ih tretirati i kao takve izbaciti iz naših redova.** Onaj ko priznaje pred policijom daje policiji mogućnost i putokaz da pohvata druge ljude i organizacije i time on izdaje interese radničkog pokreta i ugnjetene klase bez obzira na to da li je on pastao provokator ili da li je on mučenjem bio prisiljen na priznanje. Ima mnogo slučajeva da su drugovi postali izdajnici ali da nisu postali provokatori. Ova okolnost ni malo ne smije da ublaži stav partije prema njima, kao ni činjenica da su gotovo u svim slučajevima ta priznavanja iznudjena nečovječanskim mukama. Bolje je umrijeti pod mučenjem nego postati izdajica svoje klase i partije.“¹³⁰

Iako je ujedno u članku bila objašnjena razlika između dviju vrsta izdajica, prema njima je postupanje od strane partije i članova isto. Izdajice su kasnije, sredinom 1930-ih, označene kao trockistički ili fašistički agenti.

¹³⁰ „Protiv provokatora i izdajnika“, *Proleter*, 28, 1932.

10. Donacije, međunarodne vijesti i novosti o komunističkim partijama

Prva suradnja jugoslavenskih komunista sa stranim komunistima bila je afera Diamantstein. U toj suradnji sumnjalo se da SRPJ(k) sprema oružani ustanak, iako je jedino bilo dokazivo da je ona samo tiskala i dijelila komunističke letke i brošure.¹³¹ Veća i detaljnija suradnja KPJ s drugim komunističkim partijama nije poznata u literaturi, može se tek zaključiti da su se komunističke partije minimalno potpomagale. To je vidljivo iz održavanja pojedinih kongresa i zemaljskih konferencija u inozemstvu te pozdrava drugim komunističkim partijama. Upravo je inozemstvo bilo mjesto gdje je većinu vremena svoje ilegalnosti provodio sam vrh KPJ.¹³²

U inozemstvu je za financiranje i davanje direktiva bio važan Kominternin Odjel za međunarodne veze. Taj odjel uspio je proslijediti mnogo novca u različitim devizama Austriji, Poljskoj, Njemačkoj, Mađarskoj, Italiji, Americi, Čehoslovačkoj pa i Jugoslaviji. Odjel je bio važna sastavnica u provođenju Kominternine politike ne samo zbog financiranja, već i davanja direktiva, krivotvorenja putovnica i isprava, gotovo za sve što se ticalo vanjske politike i rada Sovjetskog Saveza.¹³³ Prvi spomen drugih komunističkih partija u *Proleteru* veže se uz održavanje konferencije komunističkih partija u njemačkom Konstanzu. Iako članak ne donosi pojedinosti, možemo vidjeti da se komunističke partije Njemačke, Austrije, Čehoslovačke, Italije, Mađarske i Švicarske pozivaju na međusobno podržavanje i stvaranje „antifašističkog i antiimperijalističkog fronta“. Potpora je vidljiva odmah u sljedećem članku koji piše o zaustavljanju bijelog terora i među čijim su potpisnicima njemački novinari, ali i Albert Einstein.¹³⁴ Vijest o KP Rumunjske donosi informacije o frakcionaštvu u tamošnjem Centralnom komitetu što je zapravo identična situacija koja se događala u KPJ do 1928. godine.¹³⁵

¹³¹ Očak, I., *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca* (1919.), 11-19.

¹³² Banac, I., *Sa Staljinom protiv Tita*, 61-70.

¹³³ McDermott, K., Agnew, J., *The Comintern: A History of international communism from Lenin to Stalin*, 22.

¹³⁴ „Međunarodni proleterijat u odbranu svoje obespravljene braće u krvavoj vojno-fašističkoj Jugoslaviji.“, *Proleter*, 6, 1929.

¹³⁵ „Bilješke sa Balkana. Likvidacija frakcionaške borbe K.P.R.“, *Proleter*, 15, 1930.

Komunističke partije u Europi dale su kritiku versailleskog poretka ističući ključna nacionalna i politička pitanja u pojedinim regijama, kao i netrpeljivost prema SSSR-u kojem prijete opasnost od mogućeg rata. Sam naslov članka ostavlja dojam da je u pitanju okupacija Rura, no članak zapravo indirektno potiče na stvaranje „antiimperijalističke fronte“.¹³⁶ Dopis iz Beča koji je završio u *Proleteru* donio je vijest o pobjedi fašističke vlade u Njemačkoj i zabrani KP Njemačke. Dopis donosi čitateljima vijest o podmetanju požara od strane fašista i o tome kako se moraju ugledati na KP Njemačke koja u ilegalnom djelovanju i pod velikom represijom i dalje širi svoju borbu.¹³⁷ Autor članka je J.B., odnosno Josip Broz, što govori da je dopis pisan iz zatvora jer je Broz izašao na slobodu tek 1934. godine.¹³⁸ Isti broj donio je vijest o komunistima u Sloveniji i Slovencima čiji je etnički prostor geografski bio podijeljen između Italije i Jugoslavije. Ocijenjeno je da slovenski narod ima pravo na samoodređenje do odcijepljena od srpskog, talijanskog ili austrijskog imperijalizma, no stav o zasebnoj KP se odbija, iako će već godinu dana kasnije biti dio programa KPJ.¹³⁹

Kritika Balkanskog pakta nije zaobišla ni komunističke partije u Rumunjskoj, Jugoslaviji, Bugarskoj, Grčkoj i Turskoj. Njihovi centralni komiteti su ocijenili kako je ovo taktika koja najviše može naštetiti njima kao revolucionarnim pokretima, a ne kao pakt koji će donijeti mir. Kritiku su povećale time što pakt odobrava versailleski poredak i njegove granice dok se unutar tih granica nalaze nacionalno ugnjetavane mase. U čitavoj kritici šalje se poruka o potrebi da, u slučaju izbijanja rata, radnici i seljaci taj sukob pretvore u građanski rat, odnosno revoluciju.¹⁴⁰

KPJ je dala potporu KP Francuske, u članku hvali njezinu borbu i predviđanja koja su osnovana na pretpostavci da prijete izravna opasnost od Njemačke ako se izgubi savezništvo s SSSR-om, kao i to da francuski imperijalisti uvlače zemlju u rat radi vlastitih interesa.¹⁴¹ Na novo nastalo stanje u Europi oglasila se i KP Italije koja je

¹³⁶ „Izjava Komunističkih Partija Nemačke, Francuske, Engleske, Italije, Poljske, Belgije, Čehoslovačke, Austrije i Luxemburga povodom 10 godišnjice zaposjednuća Rura.“, *Proleter*, 3, 1933.

¹³⁷ „Komunistička Partija Njemačke u borbi protiv fašizma.“, *Proleter*, 6-7, 1933.

¹³⁸ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9758>

¹³⁹ „Stanovište K.P. Italije i Jugoslavije po slovenskom pitanju.“, *Proleter*, 6-7, 1933.

¹⁴⁰ „O Balkanskom Paktu.“, *Proleter*, 4-5, 1934.

¹⁴¹ „Pojačajmo akciju solidarnosti sa ugnjetenim francuskim narodom! Pojačajmo borbu protiv novog Versaja, za Mir bez aneksija, na osnovu punog prava naroda na samoodređenje!“, *Proleter*, 5-6, 1940.

osudila imperijalizam i fašističkih i britanskih snaga ističući ugnjetavanje kolonija. U deklaraciji ona poziva na neovisnost i neiskorištavanje teških ratnih vremena, osuđuje okupaciju i tlačenje drugih naroda, te poziva za na oslobođenje političkih zatvorenika i uspostavu narodnih sloboda. Uz brojne točke ona navodi kako jedino radnička klasa može ustati protiv fašističke diktature.¹⁴² Poziv na borbu protiv fašističke diktature istaknula je i KP Njemačke koja je osudila okupaciju Francuske te je istaknula Sovjetski Savez kao primjer dobre politike opisujući je kao mirnu i oslobodilačku.¹⁴³

Već od prvog broja *Proleter* stižu internacionalne vijesti. Novost je bila vijest o progonstvu Lava Trockog zbog frakcionaštva. Pred kraj 1929. u *Proleteru* počinje objavljivanje rubrike s vijestima iz inozemstva. Dominiraju prvenstveno vijesti iz europskih zemalja i vijesti o političkim promjenama u komunističkim partijama i rast fašizma unutar država. Iznimka je vijest o oružanom sukobu Crvene armije i kineskih generala koji su upadali na teritorij SSSR-a, vijesti o pobjedi Crvene armije te prelasku djela kineske vojske i seljaštva na sovjetsku stranu.¹⁴⁴ Najavljena kriza kapitalizma, koju je predviđao SSSR obistinila se slomom njujorške burze, čije su se posljedice odrazile i na ostale kapitalističke države stvarajući teško ekonomsko stanje koje je pogodilo sve slojeve. Posljedice je spomenuo *Proleter* koji je istaknuo Njemačku, Italiju, SAD i Poljsku u kojima su rasle nezaposlenost, glad i bijeda, ali i izvijestio da su radničke mase i komunisti pokrenuli demonstracije. Posebno je naglašeno „socijalfašističko“ gušenje demonstracija u Italiji i Njemačkoj, dok je SAD oslovljen kao najjača kapitalistička država na svijetu.¹⁴⁵ Mogući početak novog svjetskog rata *Proleter* je označio donošenjem vijesti o događajima u Kini 1932. kada je Japan okupirao Mandžuriju. Osim spomenutih novosti, *Proleter* se obrušio na „imperijalističke sile“ koje je proglasio ujedinjenima u Ligu naroda čime potpomažu Japan s ciljem predvođenja intervencije protiv SSSR-a.¹⁴⁶

Dio međunarodnih vijesti bavio se i usporedbom SSSR-a s vodećim kapitalističkim državama. Usporedba se temelji na ekonomskom razvitku, iako ponegdje i na društvenom, poput borbe protiv nepismenosti u SSSR-u. Dok je zbog krize kapitalizma u

¹⁴² „Izvodi iz deklaracije Komunističke partije Italije“, *Proleter*, 5-6, 1940.

¹⁴³ „Stav Komunističke partije Njemačke povodom primirja sa Francuskom“, *Proleter*, 5-6, 1940.

¹⁴⁴ „Internacionale vijesti“, *Proleter*, 6, 1929.

¹⁴⁵ „Internacionale vesti“, *Proleter*, 10, 1930.

¹⁴⁶ „Dole s imperijalističkim ratom u Kini!“, *Proleter*, 23, 1932.

kapitalističkim državama rastao broj nezaposlenih i opadala proizvodnja svega osim proizvoda vojne industrije, u SSSR-u se bilježi nagli porast u zaposlenju i proizvodnji. Ovakve vijesti pokušale su čitateljima *Proleter*a prikazati SSSR kao državu budućnosti.¹⁴⁷ Rast vojne industrije i kritika vodećih svjetskih sila prikazana je u istom broju *Proleter*a. Doneseni postoci označuju rast proračuna u vojne svrhe u Sjedinjenim Američkim Državama, Ujedinjenom Kraljevstvu, Francuskoj i Japanu. Usporedba uključuje godinu do dvije u usporedbi povećanja vojnog proračuna u kojima je vidljivo kako Sjedinjene Američke Države i Francuska za gotovo 10 do 15 posto povećavaju vojni proračun dok u je u Britaniji pomak minimalan, a za usporedbu s Japanom nedostaju podaci iz 1930., iako je njegov proračun gotovo na 40 posto. Usporedba se nastavlja analizom Poljske, Rumunjske, Finske, Latvije i Estonije, Čehoslovačke i Jugoslavije u osmogodišnjem razmaku razvitka vojne industrije. Zabilježen je 3 do 5 puta veći broj vojnih poduzeća koje prati još veći broj zaposlenih u tim tvornicama, a vojni proračuni su također povećani. Najveći rast imale su Poljska i Čehoslovačka kod kojih je najvidljiviji pomak u razvitku vojne proizvodnje i potrošnje. Vijest je napadala Društvo naroda koje dopušta takvo što, kao i besmislenost pripremanja Ženevske konvencije 1929. godine.^{148 149}

Afera s paležom Reichstaga spomenuta je kao lažno traženje krivca u komunistima baš kao što je to bio slučaj i 1921. u Kraljevstvu SHS.¹⁵⁰ Internacionalne vijesti nadalje su napadale spomenuto razoružavanje koje je doživjelo neuspjeh. Sve veće naoružavanje budilo je strah od intervencije na SSSR. Kritizirana je prešutna politika odobravanja rata u Kini od strane Japana kao i sve masovnija proizvodnja ratnog brodogradnja. Kritike su bile umjerene i prema „manje važnim“ sukobima u svijetu poput Sjeverne Irske te Južne Amerike gdje su Bolivija i Paragvaj vodili rat.¹⁵¹ Praćenje *Proleter*a po pitanju bijelog terora nije bilo samo usmjereno prema teroru unutar Kraljevine Jugoslavije već se ponegdje donose informacije o teroru u drugim državama.

¹⁴⁷ „Dva sveta – dva pravca razvitka.“, *Proleter*, 26, 1932.

¹⁴⁸ „275 milijardi dinara godišnje za naoružanje.“, *Proleter*, 26, 1932.

¹⁴⁹ Iako *Proleter* ne objašnjava detaljnije samo razoružavanje, u vremenu 1925. godine predviđeno je kemijsko i biološko razoružavanje i zabrana, dok su 1929. godine donesene odredbe o zarobljenicima rata i o bolesnima i ranjenima. <https://www.un.org/disarmament/wmd/bio/1925-geneva-protocol/>.

¹⁵⁰ „Fašistička provokacija u Njemačkoj razoblačena.“, *Proleter*, 4, 1933.

¹⁵¹ „Dogadjaji u inostranstvu.“, *Proleter*, 4, 1933.

Praćenje tog terora usmjereno je ponajviše na okolne države, Bugarsku, Rumunjsku, Italiju, kao i Njemačku gdje su nacisti došli na vlast dok se katkad donose i vijesti iz SAD-a.¹⁵²

Novom Kominterninom politikom u *Proleteru* je vidljivo sve veće i detaljnije pisanje o nacističkoj Njemačkoj. Nova politika označavala je stvaranje Narodne fronte sa socijalističkim i sitnom buržoazijom radi sprečavanja rasta fašizma. Tako su spomenuti neuspjesi nacističke Njemačke zbog propalog puča u Austriji kao i čistke unutar Sturmabteilunga u historiografiji poznate kao Noć dugih noževa.¹⁵³ Od japanske okupacije Mandžurije vidljiva je promidžba antifašizma i antiratnih pokreta kojima je svrha sprječavanje novog svjetskog rata. Drugi događaj koji je *Proleter* označio kao potencijalni povod svjetskom ratu bio je Drugi talijansko-abesinijski rat. Abesinija je bila posljednja samostalna država na afričkom kontinentu koju je okupirala Italija. Sama vijest, donijeta je šest mjeseci prije početka rata, iako su tenzije i incidenti nastali i prije te vijesti od kraja 1934. na 1935. godinu. *Proleter* je ovom viješću imao dva cilja: pokazati ekspanzivnu narav fašističkih sila i pokrenuti antiratno raspoloženje tako što bi se odbijao transport naoružanja. Slična politika događa se i povodom Španjolskog građanskog rata.¹⁵⁴

Početak Velike čistke KPJ je donosila informacije o Španjolskom građanskom ratu i ulozi komunista i SSSR-a u tom sukobu. Tijekom 1937. i 1938. zbog nedostatka brojeva *Proleter*a nije moguće utvrditi što je list izvještavao o međunarodnim događajima, posebno o važnim događajima u Europi poput Anschlusa Austrije i početka Drugog svjetskog rata. Tek jedna vijest iz 1940. donosi informacije o početku rata između Francuske i Njemačke, dok istovremeno spominje i opravdava sovjetski napad na Finsku tvrdeći kako je ona odskočna daska za napad na SSSR.¹⁵⁵

¹⁵² „Bijeli teror u svijetu i kod nas.; Događaji u svijetu.“, *Proleter*, 6-7, 1933.

¹⁵³ „Nacionalsocijalistički puč u Austiji; Raspadanje nacionalsocijalizma u Njemačkoj“, *Proleter*, 6-7, 1934.

¹⁵⁴ „Imperijalistički pohod talijanskog fašizma proti Abesinije.“, *Proleter*, 5-6, 1935.

¹⁵⁵ „Imperijalistički rat“, *Proleter*, 1-2, 1940.

Važan segment tiskanja *Proleter*a bile su donacije koje su nakon smaknuća Gorkića bile osobito važne budući da SSSR nije financirao KPJ sve do siječnja 1939. godine kada usred frakcijskih borbi Josip Broz postaje generalni sekretar.¹⁵⁶

U *Proleteru* najčešće na zadnjim stranicama, nalazi se popis donacija. One su primljene u različitim valutama, do 1933. se prikazuju u dinarima, nakon toga u stranoj valuti uz koju stoji protuvrijednost u dinarima. Od 1936. godine gotovo sve donacije su zabilježene u francuskim francima. Najčešće valute su američki dolari, francuski franci, kanadski dolari, britanske funte i njemačke marke. Donacije su dolazile iz različitih država poput Austrije, Australije, Novog Zelanda, Francuske, SAD-a, Argentine, Čehoslovačke, Kanade, Belgije i Nizozemske. *Proleter* se nije financirao samo iz donacija već i od strane Kominterne, no podatka o točnom iznosu nema u literaturi.

Zbrajanjem donacija objavljenih u *Proleteru* moglo bi se zaključiti da je između 1929. i 1938. KPJ dobila donacije u iznosu od 89 117 dinara i 56 887 franaka. Svoje oduševljenje iznosom nije krio ni *Proleter* koji je po svom postanku 1929. godine, u vrijeme velike ekonomske krize, primao donacije i hvalio donatore za takav poduhvat. Treba uzeti ove donacije oprezno jer je KPJ imala svoje tiskare u inozemstvu gdje je tiskala marksističku literaturu. Literatura je prema *Proleteru* bila prodavana dok list ne, osim pojedinih brojeva na čijim naslovnica je vidljiva otisnuta cijena, kao na broju 7 iz 1937. godine. Razlog za objavu cijene baš u tim godinama vjerojatno je nedostatak sredstava i skori prestanak Kominternina financiranja. *Proleter* nisu čitali samo članovi i simpatizeri unutar Kraljevine Jugoslavije, već i emigracija koja je slala donacije. Same donacije su vjerojatno zaslužne za kontinuirano i češće izlaženje *Proleter*a i za razvoj ilegalnog tiska kojim je KPJ širio marksističko-komunističku ideju i osiguravao svoje bolje funkcioniranja u ilegali.¹⁵⁷

Donacije iz emigracije uplaćivali su zasigurno ljudi koji su bili nezadovoljni stvaranjem i sporim razvitkom Kraljevine SHS, koji nisu mogli naći posao pa su

¹⁵⁶ Gužvica, S., *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.*, 126-127.

¹⁵⁷ https://canvasresources-prod.le.unimelb.edu.au/projects/CURRENCY_CALC/
<https://www.dollartimes.com/inflation/>.

Proleter, 6, 14, 15, 16, 27, 6-7, 9, 2, 3, 8, 9, 11, 12, 13, 1-2, 1929., 1930., 1932., 1933., 1936., 1937., 1938.

emigrirali iz države između 1921. i 1929. godine. Najveća emigracija zabilježena je upravo iz najrazvijenijih krajeva, Hrvatske i Slavonije, Vojvodine i Slovenije.¹⁵⁸

¹⁵⁸ Perović, L., *Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju*, 219-223.

11. Fašizam i Španjolski građanski rat

Komunistička ideja proizlazi iz 19. stoljeća; Oktobarskom revolucijom ona je bila implementirana u stvarnost, iako je prvi prototip te ideje bila Pariška komuna. Fašistička ideja seže također u isto stoljeće kada se događa reakcija na prosvjetiteljstvo. Godine 1919. Benito Mussolini osniva organizaciju Fasci di combattimento kojom je do kraja 1922. učvrstio svoju političku vlast u Italiji. Tada počinje uspon fašizma u Europi koji je kao politički pokret podijelio ljude i one koji ne pripadaju skupini učinio neprijateljima koje treba uništiti.¹⁵⁹ Karl Radek, veteran Oktobarske revolucije upozoravao je Četvrti kongres Kominterne o naravi fašizma koji je vidio kao prijetnju socijalizmu. Naglasio je nesposobnost proletarijata da provede revoluciju koju je preteo Mussolini kao predstavnik sitne buržoazije koja provodi politiku krupne buržoazije. Iako Radek vidi fašizam kao prijetnju, isto tako je vidi i kao zaoštavanje političkih odnosa u državi gdje revolucionarni naboj treba usmjeriti prema interesima proleTERSKE revolucije.¹⁶⁰ Na kongresu je Bohumil Smeral, jedan od osnivača KP Čehoslovačke, upozorio da bi nacionalna pitanja u Europi mogla uzbuditi mase i samim time se mase može iskoristiti za fašističke ciljeve. Kominternu je do 1927. vidjela fašistički pokret kao sredstvo koje može pomoći borbi protiv kapitalizma i imperijalizma, a radništvo i seljaštvo u fašističkim pokretima vidjela je kao saveznike. Takvo gledište bilo je uzeto iz socijalne perspektive dok je iz političke perspektive bilo vidljivo da fašizam kao i „građansko liberalni sistemi provode diktaturu buržoazije“.¹⁶¹

Šestim kongresom Kominterne u ljeto 1928. uvedena su pravila i političko skretanje u lijevo. Kongres je označio promjenu dosadašnje politike, protivljenje frakcionaštvu unutar komunističkih partija kao i poziv na organiziranje i pokretanje revolucije najavom da će kapitalistički svijet zapasti u krizu. Kao neprijatelji toj revoluciji naglašeni su „socijalfašisti“ i ostali fašisti. „Socijalfašisti“ su zapravo bili socijalna demokracija koja je stajala na putu uspostave proleTERSKE revolucije. Kritiku takve

¹⁵⁹ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19048>

Bekić, J., „Pitanje zločina: liberalizam, komunizam, fašizam“, u: *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, 38-39.

¹⁶⁰ Vlajčić, G., „Kominternu prema socijalnoj osnovi fašističkog pokreta (1921.–1927.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, 255-256.

¹⁶¹ Isto, 257, 262-263.

politike ali i predviđanje budućeg političkog stanja dao je prognan Lav Trocki koji je naglašavao da je fašizam najveća opasnost koja bi dovela proletersku revoluciju u Njemačkoj u katastrofu. Njegovo predviđanje bilo je točno, a KP Njemačke je nastavila Kominterninu politiku borbe protiv „socijalfašizma“ ojačavajući s time Hitlerov fašistički pokret.¹⁶²

Preokret Kominternine politike događa se 1934. i 1935. nakon uspona nacista u Njemačkoj te progona komunista koji su optuženi za paljenje Reichstaga. Kominternina je odobrila stvaranje narodne fronte sa socijaldemokratima kako bi se borili protiv rastućeg nacizma, no odobrenje nije imalo jasnu uputu kako provesti takvu politiku u djelo. Problem je bio u tome što su se partije prihvaćajući „21 uvjet“ jasno odvojile od socijaldemokrata, a suradnja sa socijaldemokratima bila je izdaja proletarijata i klase. Za promjenu politike zaslužan je Georgi Dimitrov koji je, kao jedan od optuženika Leipziškog procesa, uspio skinuti sa sebe optužbe te je kasnije postao glavni tajnik Kominterne. Politika narodne fronte jasno je označila opasnost koja prijete svim državama i političkim strankama, a to je bio fašizam.¹⁶³

Španjolski građanski rat posljedica je rasta fašizma u Europi i krize kapitalizma koja je produbila razlike između klasa. Stvaranjem Druge Španjolske Republike u travnju 1931., započelo je razdoblje transformacije. To razdoblje započela je vlada republikanaca i socijalista koji su bili premoćni nad monarhistima i desnicom. Transformacija je uključivala političku slobodu, demokratska prava građana, ukidanje plemićkih statusa, sekularizam itd. Najvažnije pitanje bila je agrarna reforma koja nije adekvatno provedena i koja je podijelila klase te izazvala svojevrsne nemire i krize. Monarhisti i desnica na izborima 1933. pobjeđuju i započinju s ukidanjem i ograničavanjem politike prijašnje vlade. U tom razdoblju nastaju sve veće krize i nemiri u društvu ali i rast fašizma. Razdoblje je rezultiralo raspisivanjem izbora 16. veljače 1936. na kojima je narodna fronta odnijela pobjedu, uz podršku anarhosindikalista koji nisu bili njezin dio.¹⁶⁴

¹⁶² McDermott, K., Agnew, J., *The Comintern: A History of international communism from Lenin to Stalin*, 99-115.

¹⁶³ Isto, 123-139.

¹⁶⁴ Pešić, S., *Španjolski građanski rat i KPJ*, 47-51.

Neučinkovitost frontovske vlade nastavila je izazivati nemire i polarizaciju španjolskog društva na fašiste i ujedinjenu ljevicu (antifašiste), nemiri i atentati zahvatili su državu koja nije pravovremeno reagirala na pojave u društvu. Građanski rat započinje 17. srpnja 1936. pobunom vojnih postrojbi kojima je cilj bio vojni puč koji bi nametnuo autoritarni režim pod upravom generala Joséa Sanjurja. Puč je propao, ali je sukob i dalje trajao jer su generali i pripadnici oružanih snaga i dalje vodili borbu. Narodne mase stale su u obranu republike dok fašističke snage iz Afrike pod vodstvom generala Francisca Franca dopijevaju na Pirenejski poluotok.¹⁶⁵

Španjolski građanski rat privukao je pozornost Europe, ali i donio podjele. To se jasno vidjelo u intervenciji stranih sila koje su odigrale veliku ulogu u samom ratu. Podjela je bila po principu ideologije jer su suprotstavljene nacionalistička-fašistička strana i republikanska-frontovska strana. Fašističku stranu potpomagale su Njemačka i Italija koje su pomogle u transportu fašističkih snaga iz Afrike na Pirinejski poluotok, te im nakon toga pružile vojnu pomoć. Ona se sastojala od 50 000 vojnika, zrakoplova i raznog naoružanja ali i vojnog osoblja za osposobljavanje.¹⁶⁶

Frontovsku stranu potpomagao je SSSR nakon što je shvatio da su fašističke snage potpomognute, iako su se sve veće sile složile s politikom neintervencije. SSSR je jedini intervenirao na strani legalno izabrane frontovske vlade koja je zatražila stranu pomoć.¹⁶⁷ SSSR je pružio pomoć u vidu zrakoplova, topništva i raznog drugog oružja. Svakako najvažnija pomoć bile su međunarodne brigade i vojno osoblje za osposobljavanje republikanskih snaga. Međunarodne brigade brojile su oko 50 000 pripadnika koji su bili dragovoljci ali ne nužno i komunisti, već samo borci protiv fašizma. Intervencija velikih sila nije bila besplatna već je tijekom samog rata ili nakon njega bila naplaćena.¹⁶⁸ Münchenski sporazum pokazao je prešutno odobravanje ekspanzionističke politike fašističkih sila od strane vodećih velesila i namjeru da se pod svaku cijenu sačuva mir u Europi. Velike sile odustaju od slanja pomoći što je na kraju

¹⁶⁵ Goldstein, I., *Povijest 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945)*, 218-222.

¹⁶⁶ Isto, 220-221.

¹⁶⁷ LaPorte, N., Morgan, K., Worley, M., *Bolshevism, Stalinism and the Comintern: Perspectives on Stalinization, 1917-53*, 168.

¹⁶⁸ Payne, G. S., *The Spanish civil war, the Soviet Union and communism*, 153-162.

dovelo do otpuštanja međunarodnih brigada te je od tada započela zadnja etapa rata koji je završen 1. travnja 1939. godine.¹⁶⁹

Proleter o problemima u Španjolskoj piše već početkom 1935. godine. Dokaz je to da Kominternu i komunističke partije u drugim zemljama prate razvoj događaja i rast fašizma. Vidljiva je i primjena nove politike Kominterne prema kojoj socijalisti više nisu prikazani kao neprijatelji, već kao saveznici u borbi protiv fašizma. Centralni komitet KPJ obratio se socijalistima Jugoslavije sljedećim pismom:

„U Španiji se bore na život i smrt revolucija i kontrarevolucija. U jednom frontu rame uz rame bore se kao lavovi komunistički, socijalistički i anarhistički radnici Španije i Katalonije. Fašistička vlada Leroux-Gil-Robles oborila se svim sredstvima vojne sile na radništvo i seljaštvo. Prijeki sudovi i krvnici žanju krvavu žetvu. Pobjeda monarhističko-fašističke reakcije u Španiji značila bi težak udarac za internacionalni proleterijat. Samo jedinstvena borba međunarodnog proleterijata može da zaustavi krvničku ruku u Španiji i da stane na put španjolskoj i svjetskoj reakciji. Za to je Izvršni Odbor Komunističke Internacionalne predložio Socijalističkoj Radničkoj Internacionali **da se odmah, bezodvlačno** organiziraju zajedničke akcije u svim zemljama s ciljem, da se pomogne španjolskim radnicima i da se spriječi potpomaganje fašističke španjolske vlade sa strane vlada drugih kapitalističkih zemalja.“¹⁷⁰

U istom broju *Proleter*a spomenuta je 1931. godina koja je prikazana kao godina revolucije radništva kojem su se suprotstavili veleposjednici i monarhisti, koji su pokrenuli zaustavljanje radničke revolucije dolaskom na vlast. Događaji u Španjolskoj poslužili su kao primjer za pojašnjenje slabosti radničke revolucije. Članak je kritički okarakterizirao slabu i neadekvatnu politiku koju provode socijalisti te malobrojnost komunista. Naglašeno je kako revolucija nije ugušena već je doživjela svojevrsni poraz.¹⁷¹

Pojačano pisanje *Proleter*a o Španjolskom građanskom ratu započinje već po njegovom početku. List je donosio informacije o talijanskom i njemačkom potpomaganju fašističke strane te vlastitoj pomoći Španjolskoj republici. Vidljivo je kako je SSSR kao i u prijašnjim člancima, samo naglašavao isključivo materijalnu pomoć koju pruža

¹⁶⁹ Goldstein, I., *Povijest 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945)*, 238-239.

¹⁷⁰ „U pomoć herojskim borcima u Španiji!“, *Proleter*, 1, 1935.

¹⁷¹ „Španjolska Komuna“, *Proleter*, 1, 1935.

Španjolskoj republici.¹⁷² Sljedeći broj donosi objašnjenje uzroka građanskog rata preuzimajući dio studije koja je bila objavljena u časopisu *Rundschau*. Članak je demantirao da je rat koristan za borbu proletarijata, već da služi obrani demokracije od fašističkih sila koje bi unazadile Španjolsku, ali i postale prijetnja Europi. Isti broj *Proleter* donio je članke o tome da čitatelji krenu u akciju tako što bi javnost pravilno obavještavali o stanju u Španjolskoj. Za sam kraj spomenuta je pogibija Hrvata Radislava Horvata koji je radio u Španjolskoj, ali je ustao protiv fašizma.¹⁷³

Svega tri mjeseca od početka rata izašao je broj *Proleter* koji se ističe među dotadašnjima jer oko pola broja govori o Španjolskoj. Prvenstveno Španjolska služi kao primjer i pouka za prikazivanje sličnosti te buđenje revolucionarne naravi i frontovske politika koja je propala u KPJ zbog masovnih uhićenja i neuspostavljanja suradnje sa socijalističkim strankama. Drugi članci govore o kršenju neutralnosti koju ne poštuju Italija i Njemačka, tu se prvi put spominje pristupanje u redove španjolske frontovske vojske, ali samo onih koji se nalaze u emigraciji.¹⁷⁴ Tijekom 1937. neprestana tema je Španjolski građanski rat u različitim oblicima. Česta su javljanja samih boraca ili dobrovoljaca koji se žele boriti u ratu, počinje se spominjati Internacionalna brigada kojim je rukovodila Kominternu.¹⁷⁵ Poneki članci kritiziraju vladu Kraljevine Jugoslavije za neprovođenje volje naroda po pitanju Španjolskog građanskog rata te za pomaganje fašističkim snagama optužujući ih za slanje vojnih dužnosnika. Tijekom 1938. *Proleter* nije izlazio. Zadnja vijest o stanju u ratu bila je mjesec dana nakon njegova završetka i njome se šalje apel za skupljanje novca i pružanje društvene potpore zatočenim jugoslavenskim borcima koji će biti predani Kraljevini Jugoslaviji.¹⁷⁶

Španjolski građanski rat imao je značajan utjecaj ne samo na KPJ, već i na ustaški pokret u Hrvatskoj koji je od 1934. jasan protivnik KPJ i države. Religijska i ideološka sličnost Frankove Španjolske pokazala se kao dostojan alat u ideološkoj borbi i motiv za još veće povezivanje s Njemačkom i Italijom. Takva borba vodila se preko

¹⁷² „U pomoć španjolskoj demokraciji“, *Proleter*, 4-5, 1936.

¹⁷³ „Ekonomsko-socijalni uzroci građanskog rata u Španiji.“, *Proleter*, 6, 1936.

¹⁷⁴ „Čemu nas uči Španija“, *Proleter*, 8, 1936.

¹⁷⁵ Payne, G. S., *The Spanish civil war, the Soviet Union and communism*, 164-165.

¹⁷⁶ „Za pomoć našim španskim junacima“, *Proleter*, 1, 1939.

proustaških i separatističkih novina i listova od 1936. kada je zakon o cenzuri oslabio u odnosu na prijašnja razdoblja.¹⁷⁷

Španjolskim građanskim ratom nije se dogodila samo polarizacija unutar Španjolske, već i Europe. Polarizacija je bila ideološke prirode i obje su strane prikazivale onu suprotnu kao najvećeg neprijatelja. Fašizam je htio okupiti desničarske nezadovoljne mase i istomišljenike, dok je komunizam kroz frontovsku politiku htio postići simpatije i naklonost masa kao jedini istaknuti protivnik fašizma. Jasan dokaz su primjeri članaka u *Proleteru* kojima je KPJ poručivala čitateljima da krenu pravilno obavještavati javnost o stanju u Španjolskoj.¹⁷⁸

¹⁷⁷ Pavlaković, V., *The battle for Spain is ours: Croatia and Spanish civil war, 1936-1939*, 111-122.

¹⁷⁸ Isto, 163-166.

Zaključak

Događaj koji je oblikovao modernu povijest bila je Oktobarska revolucija. Kao društveno-politički događaj, Oktobarska revolucija omogućila je promjene u društvu i shvaćanju ljudi, time i razumijevanju potrebe za promjenom koja im je bila prijeko potrebna zbog teškog stanja u kojem su bili i koje se nije mijenjalo. Povijest je puna promjena, ali onih stupnjevitih dok se revolucijom donose nagle promjene. Ljudi kao primarni tvorci povijesti čine nezamjenjiv subjekt koji oblikuje i stvara povijest. Stoga ljudske ideje, ideali i djelovanje prema njima čine alat kojim se oblikuje povijest. Jedna od tih ideja bila je upravo socijalizam koji je vodio ka komunizmu.

Ideje i ideal Oktobarske revolucije nisu zaobišle ni prostor južnoslavenskih zemalja. Blizina zemlji revolucije bila jedan od faktora zašto su ideje revolucije bile prihvaćene. Drugi faktor je ljudski, on je činio osobe koje su bile sklone idejama i mišljenjima kakve su imali predvodnici revolucije. Te su osobe došle do istomišljenika na različite načine – neki boreći se protiv njih, neki uz njih u Prvom svjetskom ratu. Završetkom rata promjene su bile ključne, a kao nositelji ideja našli su se upravo ti pojedinci – Filip Filipović, Đuro Cvijić, Vladimir Ćopić. Njihov doticaj s idejom omogućio im je da pri povratku u novu državu stvore političku partiju i kroz političku borbu izbore da se ideja ostvari.

Opasnost ideje započela je još jednim dokazom da je revolucija moguća, a to je bila Mađarska Sovjetska Republika. Po njezinu nastanku vlast u Kraljevstvu SHS prepoznala je opasnost za poredak u državi. Djelovanje Kraljevstva SHS bilo je minimalno, ali ipak logično jer ono nije bilo svjesno potpore komunističkoj ideji i bilo je zaokupljeno radom na novoj višenacionalnoj državi. Razmjere komunističke djelatnosti država je shvatila zahvaljujući štrajkovima i političkim akcijama koju su sve do izbora za Ustavotvornu skupštinu 1920. rasli. Međutim, izbori su pokazali da KPJ zaista jest politički snažna i da može nastaviti političku borbu i štrajkove. U konačnici, u slučaju povezivanja s ostalim nezadovoljnim političkim strankama, bilo je moguće mijenjanje državnog poretka. Kraljevstvo SHS svojim političkim neefikasnim radom na promjenama

unutar države pomoglo je upravo nezadovoljnim političkim strankama, poput KPJ i HPSS, da dobiju potporu među nezadovoljnim masama. Donošenje Obznane izazvalo je kod pojedinih komunista radikalnu političku borbu. Njihov pokušaj atentata na regenta Aleksandra I. Karađorđevića te uspješnog atentata na Milorada Draškovića, kojeg su smatrali glavnim krivcem za donošenje Obznane, uveo je KPJ u ilegalno postojanje i djelovanje. Zakon o zaštiti države bio je pravni dokument koji je svojom pravnom naravi zabranio postojanje i djelovanje KPJ.

Razvoj KPJ u ilegalnom razdoblju bio je šarolik. Potpora i broj članova nakon konačne zabrane rapidno su se smanjili zbog policijskih progona i KPJ koja nije bila u stanju djelovati ilegalno. Do Bečkog kongresa 1926. KPJ je ušla u razdoblje stagnacije koje je trajalo sve do Četvrtog kongresa 1928. godine. Razdoblje stagnacije prepoznatljivo je po tome što je stagnirao politički i razvojni rad. Od Četvrtog kongresa do Četvrtе zemaljske konferencije 1934. KPJ se ponovno našla u ekstremnoj situaciji jer su vlasti Kraljevine Jugoslavije još odlučnije nego prije uhićivale i ubijale političke protivnike. Međutim isto razdoblje je doprinijelo rastu i popularizaciji KPJ. Od 1934. do 1941., zbog narodno-frontovske politike i konačne spremnosti na ilegalno djelovanje, KPJ je počela rasti, ali nije dosegla jačinu koju je imala na kraju svoje legalnosti. Najbitniji razlog bile su frakcijske borbe. One su kočile konkretno i pojačano ilegalno djelovanje što je najvidljivije bilo u ilegalnom razdoblju 1920-ih.

Za razvoj KPJ bio je zaslužan *Proleter* koji je bio glasilo Centralnog komiteta. Njegova pisana politička stajališta onemogućavala su da frakcijske borbe imaju ikakav učinak na konkretno ilegalno djelovanje. Kao medij *Proleter* je zasigurno doprinio informiranosti članova i simpatizera o međunarodnim pitanjima. Sasvim je logično da je *Proleter* promicao komunističku ideologiju, no ipak vijesti iz inozemstva pokazuju antiratni stav koji je ujedno bio stav KPJ, ali i Kominterne koja je bila pokrovitelj lista. *Proleter* kao glasilo KPJ i komunističke ideologije, osobito je obraćao pozornost na sve što mu šteti, pa tako i na fašizam i fašističku ideologiju. To je posebno vidljivo od polovice 1930-ih godina kada prevladava interes uredništva za inozemna događanja dok su prije prevladavale unutarnje teme i društveni procesi. Sukobe u inozemstvu, kao i

naoružavanje vodećih svjetskih sila, list je vidio kao prijetnju svjetskim ratom, ali i ratom protiv SSSR-a koji je bio domovina revolucije.

Na kraju, ako u obzir uzmemo sve što je napisano u radu, dolazimo do zaključka da je ilegalno djelovanje KPJ započelo još u legalnoj fazi distribucijom komunističkih letaka i potrebom da KPJ ostane u legalnom načinu rada unatoč svojoj revolucionarnoj i u tadašnjim okolnostima ilegalnoj ideji. Okolnosti i pojedinci ipak su doveli do ilegalnog razdoblja koje je prouzrokovalo ozbiljniju prijetnju uništavanjem KPJ i njezine ideje koja nije bila pripremljena na ilegalno djelovanje. Antifrakcionaški istupi Broza i Hebranga upozorili su na frakcijske sukobe koje su, kao i izvanpartijske okolnosti, prijetile i partiji i ideji. Tiskanje *Proleter*a označilo je novu eru djelovanja u kojoj je KPJ odlučnije i konkretno krenula u ilegalni rad sve do kapitulacije Kraljevine Jugoslavije i time postavila temelje za buduću socijalističku Jugoslaviju.

Izvori i literatura

Izvori

Proleter: Organ centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929. – 1942., priredio Pero Morača, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968.

New York Times, Vol. 80, No. 26 765, 1931.

Internet

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=29667> (05.01.2022)

<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=27642> (17.01.2022)

<http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2433> (18.01.2022)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51444> (20.01.2022)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=56094> (22.01.2022)

<https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=36454> (05.02.2022)

<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=63639> (08.02.2022)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=7988> (20.02.2022)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=19048> (28.02.2022)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=9758> (05.03.2022)

<https://www.un.org/disarmament/wmd/bio/1925-geneva-protocol/> (24.03. 2022)

https://canvasresources-prod.le.unimelb.edu.au/projects/CURRENCY_CALC/
(28.03.2022)

<https://www.dollartimes.com/inflation/> (28.03.2022)

<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=2494> (22.04.2022)

Literatura

1. Balkovec, Bojan, „Izborna zakonodavstvo prve jugoslavenske države (1918.-1941.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 48, No. 1, 2016., 197-216.
2. Banac, Ivo, *Sa Staljinom protiv Tita*, Globus, Zagreb, 1990.
3. Banac, Ivo, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Globus, Zagreb, 1988.
4. Bekić, Janko, „Pitanje zločina: liberalizam, komunizam, fašizam“, u: *Političke analize: tromjesečnik za hrvatsku i međunarodnu politiku*, Vol. 3, No. 10, 2012., 38-42.
5. Bilandžić, Dušan, *Historija socijalističke federativne republike Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
6. Bilandžić, Dušan, Zvonko Brkić, Josip Cazi, Ivan Jelić, Leopold Kobsa, Vojo Rajčević, *Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj*, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, Zagreb, 1969.
7. Cazi, Josip, *Komunistička partija Jugoslavije i sindikati*, Kultura, Beograd, 1959.
8. Čapo, Hrvoje, *Kraljevina čuvara: Represivni aparat monarhističke Jugoslavije na području hrvatskih zemalja (1918.-1941.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2015.
9. Čolaković, Rodoljub, Pero Damjanović, Sergije Dimitrijević, Kiro Hadži Vasilev, Mito Hadži Vasilev, Dragoslav Janković, Pero Morača, Najdan Pašić, Julijana Vrčinac, *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1963.
10. Čolaković, Rodoljub, *Susreti i sjećanja*, Naprijed, Zagreb, 1959.
11. Držaić, Karlo, *Marx, marksizam i hrvatski radnički pokret do 1897. godine*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2019.
12. Držaić, Karlo, *Povijest i ideologija Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slovenije na prijelazu iz Habsburške Monarhije u monarhističku Jugoslaviju*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2019.
13. Duda, Igor, „Svakodnevni život u obje jugoslavenske države: Hvatanje koraka sa Evropom“, u: *Jugoslavija u istorijskoj perspektivi*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2017.
14. Engelsfeld, Nada, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, Globus, Zagreb, 1989.

15. Goldstein, Ivo, *Povijest 20: Kronologija svjetske povijesti*, Jutarnji list, 2008.
16. Goldstein, Ivo, *Povijest 17: Predvečerje rata i Drugi svjetski rat (1936.-1945)*, Jutarnji list, 2008.
17. Goldstein, Ivo, *Povijest 21: Hrvatska povijest*, Jutarnji list, 2008.
18. Gužvica, Stefan, *Prije Tita: Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Jugoslavije 1936-1940.*, Srednja Europa, Zagreb, 2020.
19. Janjatović, Bosiljka, *Sindikalni pokret u Jugoslaviji do 1941. godine*, Sindikalna škola Hrvatske i NIU, Varaždin, 1981.
20. Jelić, Ivan, *Komunistička partija Hrvatske 1937-1945*, Globus, Zagreb, 1981.
21. Kovač, Mirko., „Raspadanje Austro- Ugarske i rađanje Kraljevine SHS u svjetlu francuske politike (od listopada do prosinca 1918.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 35, No. 1, 2003., 141-172.
22. LaPorte, Norman., Kevin Morgan, Matthew Worley, *Bolshevism, Stalinism and the Comintern: Perspectives on Stalinization, 1917-53*, Palgrave Macmillan, London, 2008.
23. Lenin, Ilych Vladimir, *Dječja bolest ljevičarstva u komunizmu*, Naprijed, Zagreb, 1973
Left-Wing Communism: an Infantile Disorder, International Publishers, New York, 1940.
24. McDermott, Kevin, Jeremy AgnewAgnew, J., *The Comintern: A History of international communism from Lenin to Stalin*, Macmillan press LTD, London, 1996.
25. Očak, Ivan, *Afera Diamantstein: prvi antikomunistički proces u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca(1919.)*, ITRO Naprijed, Zagreb, 1988.
26. Oštrić, Vlado, „Socijalistički radnički pokret u Hrvatskoj do 1918. godine“, u: *Historical contributions*, Vol. 2, No. 2, 1983., 11-62.
27. Pavlaković, Vjeran, *The battle for Spain is ours: Croatia and Spanish civil war, 1936-1939*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
28. Payne, George Stanley, *The Spanish civil war, the Soviet Union and communism*, Yale University press, New Haven, 2004.
29. Pejić, Luka, *Revolutionary Migrants of the Early Labor Movement in Croatia-Slavonia, Dalmatia, and Istria in the Late Nineteenth and the Early Twentieth Century*,

- u: *History in Flux: Journal of the Department of History*, Juraj Dobrila University of Pula, Vol. 3, No. 3, 2021., 79-102
30. Perović, Latinka, *Od centralizma do federalizma: KPJ u nacionalnom pitanju*, Globus, Zagreb, 1984.
 31. Pešić, Savo, *Španjolski građanski rat i KPJ*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1990.
 32. Petrović, Milo., *Preispitivanje prošlosti i istorijski revizionizam: (zlo)upotreba istorije Španskog građanskog rata na prostoru Jugoslavije*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2014.
 33. Pleterski, Janko, Danilo Kecić, Miroljub Vasić, Pero Damjanović, Favijan Trgo, Pero Morača, Branko Petranović, Dušan Bilandžić, Stanislav Stojanović, *Povijest Saveza komunista Jugoslavije*, Izdavački centar Komunist, Beograd, 1985.
 34. Radelić, Zdenko, *Sindikati i radništvo u Hrvatskoj (1945.-1950.)*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2012.
 35. Rajčević, Vojo, „Titova uloga u reorganizaciji SKOJ-a 1937.“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 9, No. 3, 1977., 19-28.
 36. Ramet, Petra, Sabrina., *Tri Jugoslavije: Izgradnja države i izazov legitimacije 1918.-2005.*, Golden marketing: Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
 37. Ryle, J. Martin, *International Red Aid and Comintern Strategy, 1922-1926*, u: *Internationa Review of Social History*, Vol. 15, 1970.
 38. Sobolevski, Mihael., *Bombaški proces Josipu Brozu*, August Cesarec, Zagreb, 1977.
 39. Šilj, Žebec, Ivana., „Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevini Jugoslaviji“, u; *Studia lexicographica: časopis za leksikografiju i enciklopedistiku*, Vol. 12, No. 22, 2018., 27-45.
 40. Šute, Ivica, *Hrvatska povijest 1918.-1941.*, Leykam international, Zagreb, 2019.
 41. Tomić, Đorđe, Stojaković, Krunoslav, „Iz povijesti jugoslavenske ljevice od početka 19. stoljeća do izbivanja Drugog svjetskog rata. Skica poglavlja koje nedostaje“, u: *Perspektive*, Rosa Luxemburg Stiftung - Southeast Europe, Beograd, 2013.
 42. Troch, Pieter, *Education and Yugoslav Nationhood in Interwar Yugoslavia: Possibilities, limitations and interactions with other national ideas*, Ghent Universty, Ghent, 2012.

43. Vlajčić, Gordana, „Kominternu prema socijalnoj osnovi fašističkog pokreta (1921.–1927.)“, u: *Časopis za suvremenu povijest*, Vol. 24, No. 3, 1992., 253-263.
44. Vujić, Antun, *Hrvatska i ljevica: Prilog socijaldemokratskom gledištu*, Ljevak, Zagreb, 2014.

Sažetak

Osnivanje Komunističke partije Jugoslavije i začeci komunističke ideologije na jugoslavenskim prostorima mogu se pripisati utjecajima Oktobarske revolucije i pojedincima koji su širili komunističke ideje. Budući da je KPJ djelovala u dvije faze, legalnoj i ilegalnoj, u ovom radu obrađuju se obje s posebnim naglaskom na ilegalnoj koja je bila dugotrajnija. Sintezom relevantne znanstvene literature i korištenjem lista *Proleter* kao povijesnog izvora, rad istražuje ilegalno djelovanje KPJ u međuraću s naglaskom na razdoblje izlaženja ovog glasila. Rad kroz poglavlja tematski donosi okolnosti koje su utjecale na razvoj KPJ, pregled političkih i društvenih promjena u Europi 1930-ih, rastućeg fašizma, Velike čistke, konflikata koji su vodili u novi veliki rat. Evolucija KPJ u međuratnom razdoblju uzrokovana je njezinom adaptacijom na novonastale promjene koje se događaju unutar partije i države, ali i u svijetu i Kominterni koja rukovodi glavnim odrednicama njezine ideološke borbe.

Ključne riječi: KPJ, ilegalno djelovanje, Kraljevina Jugoslavija, Proleter

Abstract

Illegal activities of CPY and the paper Proleter

The founding of the Communist Party of Yugoslavia and the beginnings of communist ideology in Yugoslavia can be attributed to the influence of the October Revolution and individuals who spread communist ideas. Since the CPY operated in two phases, legal and illegal, this paper deals with both, but with a special emphasis on the illegal phase, which lasted longer. By synthesizing the relevant academic literature and using the paper Proleter as a historical source, the thesis investigates the illegal activities of the CPY in the interwar period with an emphasis on the period of publication of this newspaper. The thesis through the chapters thematically presents the circumstances that influenced the development of the CPY, an overview of political and social changes in Europe in the 1930s, growing fascism, the Great Purge, conflicts that led to a new great war. The evolution of the CPY in the interwar period was caused by its adaptation to the new changes taking place within the party and the state, but also in the world and the Comintern, which controls the main determinants of its ideological struggle.

Keywords: CPY, illegal activities, Kingdom of Yugoslavia, Proleter